



## Συλλογή της Νομολογίας

ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΓΕΝΙΚΗΣ ΕΙΣΑΓΓΕΛΕΑ  
ELEANOR SHARPSTON  
της 10ης Μαρτίου 2016<sup>1</sup>

**Υπόθεση C-543/14**

**Ordre des barreaux francophones et germanophone κ.λπ.  
Vlaams Netwerk van Verenigingen waar armen het woord nemen ASBL κ.λπ.**

**Jimmy Tessens κ.λπ.  
Orde van Vlaamse Balies  
Ordre des avocats du barreau d'Arlon κ.λπ.**

**κατά  
Conseil des ministres**  
[αίτηση του Cour constitutionnelle (Βέλγιο)]

**για την έκδοση προδικαστικής απόφασης]**

«ΦΠΑ — Οδηγία 2006/112/EK — Κύρος και ερμηνεία — Δικηγορικές υπηρεσίες — Μη απαλλαγή από τον ΦΠΑ — Πρόσβαση στη δικαιοσύνη — Δικαίωμα συνδρομής από δικηγόρο — Ισότητα των όπλων — Ευεργέτημα πενίας»

1. Δυνάμει μεταβατικής διατάξεως θεσπισθείσας με την έκτη οδηγία περί ΦΠΑ<sup>2</sup>, η οποία, μολονότι αρχικώς προοριζόταν να έχει εφαρμογή για πέντε έτη από την 1η Ιανουαρίου 1978, περιέχεται ακόμη στην τωρινή οδηγία περί ΦΠΑ<sup>3</sup>, το Βέλγιο απήλλαξε έως τις 31 Δεκεμβρίου 2013 από τον ΦΠΑ τις δικηγορικές υπηρεσίες. Ήταν το μόνο κράτος μέλος που χρησιμοποίησε την παρέκκλιση αυτή.
2. Ορισμένοι βελγικοί δικηγορικοί σύλλογοι, από κοινού με διάφορες οργανώσεις προστασίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και φιλανθρωπικές οργανώσεις και με ορισμένους ιδιώτες που χρεώθηκαν με δικηγορικές αμοιβές υποκείμενες σε ΦΠΑ, κίνησαν δίκη ενώπιον του Cour constitutionnelle (Συνταγματικού Δικαστηρίου), βάλλοντας κατά της από 1ης Ιανουαρίου 2014 καταργήσεως της εν λόγω απαλλαγής. Ο πυρήνας της επιχειρηματολογίας τους συνίσταται στο ότι η εντεύθεν αύξηση των δικαστικών εξόδων συνιστά παράβαση διαφόρων εγγυήσεων του δικαιώματος προσβάσεως στη δικαιοσύνη.
3. Πριν αποφανθεί επί της επιχειρηματολογίας αυτής, το Cour constitutionnelle υπέβαλε αίτηση προδικαστικής απόφασης επί της ερμηνείας και του κύρους ορισμένων διατάξεων της οδηγίας περί ΦΠΑ.

1 — Γλώσσα του πρωτοτύπου: η αγγλική.

2 — Έκτη οδηγία 77/388/ΕΟΚ του Συμβουλίου, της 17ης Μαΐου 1977, περί εναρμονίσεως των νομοθεσιών των κρατών μελών, των σχετικών με τους φόρους κύκλου εργασιών — Κοινό σύστημα φόρου προστιθέμενης αξίας: ομοιόμορφη φορολογική βάση (ΕΕ ειδ. έκδ. 07/001, σ. 49).

3 — Οδηγία 2006/112/EK του Συμβουλίου, της 28ης Νοεμβρίου 2006, σχετικά με το κοινό σύστημα φόρου προστιθέμενης αξίας (ΕΕ L 347, σ. 1).

## Νομικό πλαίσιο

### Διεθνείς συμβάσεις

4. Το άρθρο 6, παράγραφος 1, της Συμβάσεως για την Προάσπιση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και των Θεμελιωδών Ελευθεριών (στο εξής: ΕΣΔΑ)<sup>4</sup> προβλέπει ειδικότερα: «Παν πρόσωπον έχει δικαίωμα όπως η υπόθεσίς του δικασθή δίκαιως, δημοσία και εντός λογικής προθεσμίας υπό ανεξαρτήτου και αμερολήπτου δικαστηρίου, νομίμως λειτουργούντος, το οποίον θα αποφασίση, είτε επί των αμφισβητήσεων επί των δικαιωμάτων και υποχρεώσεων του αστικής φύσεως, είτε επί του βασίμου πάσης εναντίον του κατηγορίας ποινικής φύσεως». Μεταξύ των ελάχιστων δικαιωμάτων που το άρθρο 6, παράγραφος 3, παρέχει σε κάθε κατηγορούμενο περιλαμβάνεται το δικαίωμα «όπως υπερασπίση ο ίδιος εαυτόν ή αναθέση την υπεράσπισίν του εις συνήγορον της εκλογής του, εν ή δε περιπτώσει δεν διαθέτει τα μέσα να πληρώση συνήγορον να τω παρασχεθή τοιούτος δωρεάν, όταν τούτο ενδείκνυται υπό του συμφέροντος της δικαιοσύνης».

5. Το άρθρο 14, παράγραφος 1, του Διεθνούς Συμφώνου για τα ατομικά και πολιτικά δικαιώματα (στο εξής: ΔΣΑΠΔ)<sup>5</sup> προβλέπει ειδικότερα: «Όλοι είναι ίσοι ενώπιον των δικαστηρίων. Κάθε πρόσωπο έχει το δικαίωμα η υπόθεσίς του να δικαστεί δίκαια και δημόσια από αρμόδιο, ανεξάρτητο και αμερόληπτο δικαστήριο, που έχει συσταθεί με νόμο, το οποίο θα αποφασίσει για το βάσιμο κάθε κατηγορίας σχετικά με ποινικό αδίκημα, η οποία έχει απαγγελθεί εναντίον του, καθώς και για αμφισβητήσεις δικαιωμάτων και υποχρεώσεων αστικού χαρακτήρα». Κατά το άρθρο 14, παράγραφος 3, στοιχεία β' και δ', κάθε κατηγορούμενος για ποινικό αδίκημα έχει, σε πλήρη ισότητα, δικαίωμα «επικοινωνίας με τον δικηγόρο της επιλογής του» καθώς και «να παρίσταται στη δίκη και να υπερασπισθεί τον εαυτό του αυτοπροσώπως ή με τη βοήθεια του συνηγόρου της επιλογής του. Αν δεν έχει συνήγορο, να ενημερωθεί για το δικαίωμά του αυτό και να διορισθεί συνήγορος αυτεπαγγέλτως σε κάθε περίπτωση που αυτό απαιτείται για το συμφέρον της δικαιοσύνης, χωρίς ο κατηγορούμενος να βαρύνεται με την αμοιβή του, αν δεν έχει την οικονομική δυνατότητα να τον πληρώσει».

6. Το άρθρο 9 της Συμβάσεως για την πρόσβαση σε πληροφορίες, τη συμμετοχή του κοινού στη διαδικασία λήψεως αποφάσεων και την πρόσβαση στη δικαιοσύνη σε θέματα περιβάλλοντος (στο εξής: Σύμβαση του Ωρχους)<sup>6</sup> αφορά την πρόσβαση στη δικαιοσύνη.

7. Κατά το εν λόγω άρθρο, παράγραφοι 1 έως 3, πρέπει να υπάρχουν διαδικασίες που να επιτρέπουν στο κοινό να ασκήσει διοικητική και/ή δικαστική προσφυγή κατά ορισμένων ειδών πράξεων ή παραλείψεων στον τομέα του περιβάλλοντος. Στις παραγράφους 1 και 2 ορίζεται ότι κάθε συμβαλλόμενο μέρος της Συμβάσεως οφείλει να διασφαλίζει την ύπαρξη των εν λόγω διαδικασιών «στο πλαίσιο της εθνικής του νομοθεσίας», ενώ στην παράγραφο 3 γίνεται αναφορά σε «τυχόν κριτήρια που καθορίζονται στο εθνικό του δίκαιο», καθώς και στην παράβαση «διατάξεων του εθνικού του δικαίου σχετικά με το περιβάλλον».

4 — Υπεγράφη στη Ρώμη στις 4 Νοεμβρίου 1950. Όλα τα κράτη μέλη έχουν υπογράψει την ΕΣΔΑ, αλλά η ίδια η Ευρωπαϊκή Ένωση δεν έχει ακόμη προσχωρήσει· βλ. γνωμοδότηση 2/13 (EU:C:2014:2454).

5 — Υψίστηκε στις 16 Δεκεμβρίου 1966 από τη Γενική Συνέλευση των Ηνωμένων Εθνών, *United Nations Treaty Series*, τόμος 999, σ. 171, και τόμος 1057, σ. 407. Όλα τα κράτη μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης είναι συμβαλλόμενα μέρη του Συμφώνου, το οποίο τέθηκε σε ισχύ στις 23 Μαρτίου 1976.

6 — Υπεγράφη στο Ωρχους στις 25 Ιουνίου 1998 και εγκρίθηκε εξ ονόματος της Ευρωπαϊκής Κοινότητας με την απόφαση 2005/370/ΕΚ του Συμβουλίου, της 17ης Φεβρουαρίου 2005 (ΕΕ L 124, σ. 1). Μεταφέρθηκε στο δίκαιο της Ένωσης με την οδηγία 2003/35/ΕΚ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 26ης Μαΐου 2003, σχετικά με τη συμμετοχή του κοινού στην κατάρτιση ορισμένων σχεδίων και προγραμμάτων που αφορούν το περιβάλλον και με την τροποποίηση, όσον αφορά τη συμμετοχή του κοινού και την πρόσβαση στη δικαιοσύνη, των οδηγιών 85/337/ΕΟΚ και 96/61/ΕΚ του Συμβουλίου (ΕΕ L 156, σ. 17).

8. Κατά την παράγραφο 4, απαιτείται οι διαδικασίες που αναφέρονται στις παραγράφους 1 έως 3 να «προβλέπουν κατάλληλη και αποτελεσματική επανόρθωση, συμπεριλαμβανομένων προσωρινών μέτρων, όπως ενδείκνυται, και είναι αμερόληπτες, δίκαιες, έγκαιρες και μη απαγορευτικά δαπανηρές», ενώ κατά την παράγραφο 5 τα συμβαλλόμενα μέρη οφείλουν να «μελετ[ούν] την καθιέρωση ενδεδειγμένων μηχανισμών αρωγής για την άρση ή τη μείωση οικονομικών και άλλων εμποδίων στην πρόσβαση στη δικαιοσύνη».

#### *Η Συνθήκη για την Ευρωπαϊκή Ένωση*

9. Το άρθρο 9 ΣΕΕ ορίζει: «Σε όλες τις δραστηριότητές της, η Ένωση σέβεται την αρχή της ισότητας των πολιτών της [...]».

#### *Ο Χάρτης των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης*

10. Το άρθρο 20 του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης (στο εξής: Χάρτης)<sup>7</sup> ορίζει: «Όλοι οι άνθρωποι είναι ίσοι έναντι του νόμου».

11. Το άρθρο 47, το οποίο επιγράφεται «Δικαίωμα πραγματικής προσφυγής και αμερόληπτου δικαστηρίου», ορίζει:

«Κάθε πρόσωπο του οποίου παραβιάστηκαν τα δικαιώματα και οι ελευθερίες που διασφαλίζονται από το δίκαιο της Ένωσης, έχει δικαίωμα πραγματικής προσφυγής ενώπιον δικαστηρίου, τηρουμένων των προϋποθέσεων που προβλέπονται στο παρόν άρθρο.

Κάθε πρόσωπο έχει δικαίωμα να δικασθεί η υπόθεσή του δίκαια, δημόσια και εντός εύλογης προθεσμίας, από ανεξάρτητο και αμερόληπτο δικαστήριο, που έχει προηγουμένως συσταθεί νομίμως. Κάθε πρόσωπο έχει τη δυνατότητα να συμβουλευέται δικηγόρο και να του αναθέτει την υπεράσπιση και εκπροσώπησή του.

Σε όσους δεν διαθέτουν επαρκείς πόρους, παρέχεται δικαστική αρωγή, εφόσον η αρωγή αυτή είναι αναγκαία για να εξασφαλισθεί η αποτελεσματική πρόσβαση στη δικαιοσύνη.»

12. Το άρθρο 51, παράγραφος 1, ορίζει ότι οι διατάξεις του Χάρτη απευθύνονται στα θεσμικά και λοιπά όργανα και στους οργανισμούς της Ένωσης, τηρουμένης της αρχής της επικουρικότητας, καθώς και στα κράτη μέλη μόνον όταν εφαρμόζουν το δίκαιο της Ένωσης.

13. Κατά το άρθρο 52, παράγραφος 1:

«Κάθε περιορισμός στην άσκηση των δικαιωμάτων και ελευθεριών που αναγνωρίζονται στον παρόντα Χάρτη πρέπει να προβλέπεται από το νόμο και να σέβεται το βασικό περιεχόμενο των εν λόγω δικαιωμάτων και ελευθεριών. Τηρουμένης της αρχής της αναλογικότητας, περιορισμοί επιτρέπεται να επιβάλλονται μόνον εφόσον είναι αναγκαίοι και ανταποκρίνονται πραγματικά σε στόχους γενικού ενδιαφέροντος που αναγνωρίζει η Ένωση ή στην ανάγκη προστασίας των δικαιωμάτων και ελευθεριών των τρίτων.»

<sup>7</sup> — ΕΕ 2010, C 83, σ. 389.

14. Το άρθρο 52, παράγραφος 3, ορίζει:

«Στον βαθμό που ο παρών Χάρτης περιλαμβάνει δικαιώματα που αντιστοιχούν σε δικαιώματα τα οποία διασφαλίζονται στην Ευρωπαϊκή Σύμβαση για την Προάσπιση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και των Θεμελιωδών Ελευθεριών, η έννοια και η εμβέλειά τους είναι ίδιες με εκείνες που τους αποδίδει η εν λόγω Σύμβαση. Η διάταξη αυτή δεν εμποδίζει το δίκαιο της Ένωσης να παρέχει ευρύτερη προστασία.»

*Η οδηγία περί ΦΠΑ*

15. Το άρθρο 1, παράγραφος 2, της οδηγίας περί ΦΠΑ ορίζει:

«Η βασική αρχή του κοινού συστήματος ΦΠΑ συνίσταται στην επιβολή επί των αγαθών και των υπηρεσιών ενός γενικού φόρου κατανάλωσης, ακριβώς ανάλογου με την τιμή των αγαθών και των υπηρεσιών, όποιος και αν είναι ο αριθμός των πράξεων, που παρεμβάλλονται στη διαδικασία παραγωγής και διανομής πριν από το στάδιο επιβολής του φόρου.

Σε κάθε πράξη, ο ΦΠΑ, που υπολογίζεται στην τιμή του αγαθού ή της υπηρεσίας, με τον συντελεστή που εφαρμόζεται στο αγαθό αυτό ή στην υπηρεσία αυτή, είναι απαιτητός μετά την αφαίρεση του ποσού του φόρου, ο οποίος επιβάρυνε άμεσα το κόστος των διαφόρων στοιχείων, τα οποία συνθέτουν την τιμή.

Το κοινό σύστημα ΦΠΑ εφαρμόζεται μέχρι και το στάδιο του λιανικού εμπορίου.»

16. Το άρθρο 2, παράγραφος 1, στοιχείο γ', ορίζει ότι υπόκεινται σε ΦΠΑ «οι παροχές υπηρεσιών, που πραγματοποιούνται εξ επαχθούς αιτίας στο έδαφος ενός κράτους μέλους από υποκείμενο στον φόρο που ενεργεί με την ιδιότητά του αυτή».

17. Κατά το άρθρο 97, ο κανονικός συντελεστής ΦΠΑ δεν μπορεί να είναι κατώτερος του 15%. Ωστόσο, κατά το άρθρο 98, τα κράτη μέλη μπορούν να εφαρμόζουν έναν ή δύο μειωμένους συντελεστές στις παραδόσεις αγαθών ή στις παροχές υπηρεσιών των κατηγοριών που απαριθμούνται στο παράρτημα ΙΙΙ. Ο κατάλογος στο παράρτημα ΙΙΙ δεν περιλαμβάνει τις δικηγορικές υπηρεσίες. Πάντως, στο σημείο 15, περιλαμβάνονται η «παράδοση αγαθών και η παροχή υπηρεσιών από οργανισμούς που αναγνωρίζονται από τα κράτη μέλη ως έχοντες φιλανθρωπικό χαρακτήρα και ασχολούνται με την κοινωνική πρόνοια και τις κοινωνικές ασφάλισεις, εφόσον δεν απαλλάσσονται βάσει των άρθρων 132, 135 και 136»<sup>8</sup>.

18. Στο άρθρο 132, παράγραφος 1, απαριθμείται σειρά «απαλλαγών ορισμένων δραστηριοτήτων γενικού συμφέροντος». Πάλι, οι εν λόγω δραστηριότητες δεν περιλαμβάνουν τις δικηγορικές υπηρεσίες. Περιλαμβάνουν όμως, στο στοιχείο ζ', «τις παροχές υπηρεσιών και τις παραδόσεις αγαθών οι οποίες συνδέονται στενά με την κοινωνική πρόνοια και ασφάλιση, περιλαμβανομένων των υπηρεσιών που παρέχονται από οίκους ευγηρίας, και οι οποίες πραγματοποιούνται από οργανισμούς δημόσιου δικαίου ή άλλους οργανισμούς που το ενδιαφερόμενο κράτος μέλος αναγνωρίζει ως κοινωνικού χαρακτήρα».

<sup>8</sup> — Οι απαλλαγές δυνάμει των άρθρων 135 και 136 δεν αποτελούν αντικείμενο της παρούσας υποθέσεως.

19. Το άρθρο 168 ορίζει:

«Στον βαθμό που τα αγαθά και οι υπηρεσίες χρησιμοποιούνται για τις ανάγκες των φορολογούμενων πράξεών του, ο υποκείμενος στον φόρο έχει το δικαίωμα, στο κράτος μέλος στο οποίο πραγματοποιεί τις πράξεις του, να εκπίπτει από τον οφειλόμενο φόρο τα ακόλουθα ποσά:

α) τον οφειλόμενο ή καταβληθέντα στο εν λόγω κράτος μέλος ΦΠΑ για τα αγαθά που του παραδόθηκαν ή πρόκειται να του παραδοθούν και για τις υπηρεσίες που του παρασχέθηκαν ή πρόκειται να του παρασχεθούν από άλλον υποκείμενο στον φόρο,

[...]».

20. Κατά το άρθρο 371, «[τ]α κράτη μέλη, τα οποία την 1η Ιανουαρίου 1978 απήλλασσαν από τον φόρο τις πράξεις που περιλαμβάνονται στον κατάλογο του παραρτήματος Χ, μέρος Β, μπορούν να εξακολουθήσουν να τις απαλλάσσουν με τις προϋποθέσεις που ίσχυαν σε κάθε ενδιαφερόμενο κράτος μέλος κατά την ίδια αυτή ημερομηνία». Το μέρος Β του παραρτήματος Χ, επιγραφόμενο «Πράξεις τις οποίες τα κράτη μέλη μπορούν να εξακολουθήσουν να απαλλάσσουν από τον φόρο», καλύπτει, κατά το σημείο 2, τις «παροχές υπηρεσιών συγγραφέων, καλλιτεχνών και ερμηνευτών έργων τέχνης, δικηγόρων και λοιπών ελευθέρων επαγγελματιών, άλλων από εκείνους που ασκούν ιατρικά και παραϊατρικά επαγγέλματα», με την επιφύλαξη ορισμένων απαλλαγών οι οποίες είναι άνευ σημασίας στην παρούσα υπόθεση<sup>9</sup>.

*Το βελγικό δίκαιο*

21. Το άρθρο 23, παράγραφος 2, του βελγικού Συντάγματος εγγυάται σε κάθε έναν, μεταξύ άλλων, το δικαίωμα να τύχει δικαστικής αρωγής.

22. Έως τις 31 Δεκεμβρίου 2013, το άρθρο 44, παράγραφος 1, σημείο 1, του βελγικού κώδικα περί ΦΠΑ όριζε ότι η παροχή υπηρεσιών από δικηγόρους<sup>10</sup> στο πλαίσιο της ασκήσεως της συνήθους επαγγελματικής τους δραστηριότητας απαλλασσόταν από τον ΦΠΑ. Η εν λόγω παροχή υπηρεσιών απαλλασσόταν αφότου ο ΦΠΑ θεσπίστηκε στο Βέλγιο την 1η Ιανουαρίου 1971. Από τα κοινοβουλευτικά έγγραφα που παρατίθενται στη διάταξη περί παραπομπής προκύπτει ότι σκοπός της θεσπίσεως και της μετέπειτα διατηρήσεως της απαλλαγής ήταν η αποφυγή επιπλέον αυξήσεως του κόστους της προσφυγής στη δικαιοσύνη.

23. Τα άρθρα 60 και 61 (συλλήβδην στο εξής: επίμαχο μέτρο) του νόμου της 30ής Ιουλίου 2013<sup>11</sup> κατήργησαν από 1ης Ιανουαρίου 2014 την απαλλαγή αυτή. Από τα κοινοβουλευτικά έγγραφα που παρατίθενται στη διάταξη περί παραπομπής προκύπτει ότι, γενικά, σκοπός ήταν η εξομάλυνση μιας ανώμαλης καταστάσεως, η ευθυγράμμιση του βελγικού δικαίου με το δίκαιο των λοιπών κρατών μελών και ο τερματισμός στρεβλώσεων του ανταγωνισμού, ενώ υπήρχε επίσης δημοσιονομικός σκοπός.

24. Ο κανονικός συντελεστής ΦΠΑ στο Βέλγιο ανέρχεται στο 21 %.

9 — Έως την 1η Ιανουαρίου 2007, οι ίδιες διατάξεις περιέχονταν στο άρθρο 28, παράγραφος 3, στοιχείο β', και στο παράρτημα ΣΤ της έκτης οδηγίας περί ΦΠΑ.

10 — Δηλαδή από *avocats/advoakaten*. Οι υπηρεσίες των συμβολαιογράφων και των δικαστικών επιμελητών απαλλάσσονταν επίσης έως τις 31 Δεκεμβρίου 2011, οπότε και καταργήθηκε η εν λόγω απαλλαγή.

11 — *Loi du 30 juillet 2013 portant des dispositions diverses*.



25. Κατά το άρθρο 446 ter του βελγικού Κώδικα Πολιτικής Δικονομίας, οι δικηγόροι καθορίζουν ελεύθερα την αμοιβή τους «εντός των λογικών ορίων που πρέπει να αναμένονται από αυτούς κατά την άσκηση του λειτουργήματός τους». Το ποσό δεν μπορεί να εξαρτάται μόνο από την έκβαση της δίκης. Αμοιβές που καθορίστηκαν χωρίς «δίκαιη εγκράτεια» μειώνονται από τον αρμόδιο δικηγορικό σύλλογο.

26. Στην πράξη, οι αμοιβές καθορίζονται, με συμφωνία μεταξύ του δικηγόρου και του πελάτη, με βάση μια από τις εξής τέσσερις μεθόδους: χρονοχρέωση· αμοιβή κατ' αποκοπήν αναλόγως της φύσεως της υποθέσεως· καθορισμός, βάσει του μεγέθους της αξιώσεως, ενός ποσού που κυμαίνεται μεταξύ ενός ελαχίστου και ενός μεγίστου, αναλόγως της εκβάσεως της δίκης· και (για τακτικούς πελάτες) καταβολή αμοιβής πληρωτέας ανά χρονική περίοδο ή ανά φάκελο<sup>12</sup>.

## Η διαδικασία και τα τεθέντα προδικαστικά ερωτήματα

27. Μεταξύ Νοεμβρίου του 2013 και Φεβρουαρίου του 2014 κατατέθηκαν ενώπιον του Cour constitutionnelle τέσσερις αιτήσεις ακυρώσεως, με κάθε μία από τις οποίες βάλλεται το επίμαχο μέτρο.

28. Η πρώτη αίτηση ακυρώσεως κατατέθηκε από το Ordre des barreaux francophones et germanophone (Συμβούλιο των γαλλόφωνων και του γερμανόφωνου δικηγορικού συλλόγου), από κοινού με ορισμένες οργανώσεις έχουσες σκοπούς που γενικώς εμπίπτουν στον τομέα της δικαιοσύνης, περιλαμβανομένων των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και της προστασίας των εργαζομένων και των λιγότερο προνομιούχων μελών της κοινωνίας, οι οποίοι δεν είναι πρόσωπα υποκειμένα στον φόρο έχοντα δυνατότητα εκπτώσεως του ΦΠΑ σε περίπτωση λήψεως δικηγορικών υπηρεσιών. Η δεύτερη αίτηση ακυρώσεως κατατέθηκε από ορισμένους ιδιώτες (στο εξής: Jimmy Tessens κ.λπ.) που έλαβαν τις υπηρεσίες ειδικευμένου δικηγόρου, προκειμένου να προσφύγουν κατά απαλλοτριώσεων ακινήτων, και βρέθηκαν αντιμέτωποι με αυξημένες τώρα κατά 21 % δικηγορικές αμοιβές, μη δυνάμενες να εκπέσουν, δεδομένου ότι οι εν λόγω ιδιώτες ενεργούσαν υπό αυτή την ιδιότητά τους. Ο τρίτος αιτών είναι το Orde van Vlaamse Balies (Συμβούλιο των φλαμανδικών δικηγορικών συλλόγων). Η τέταρτη αίτηση ακυρώσεως κατατέθηκε από κοινού από 11 γαλλόφωνους δικηγορικούς συλλόγους και έναν επιμέρους δικηγόρο. Στο Conseil des barreaux européens (Συμβούλιο των Ευρωπαϊκών Δικηγορικών Συλλόγων, στο εξής: CCBE) επετράπη να παρέμβει στη δεύτερη έως και στην τέταρτη υπόθεση.

29. Στη διάταξη περί παραπομπής, το Cour constitutionnelle εκθέτει τα σχετικά με την αίτηση προδικαστικής αποφάσεως επιχειρήματα των αιτούντων.

30. Πρώτον, υποστηρίζουν ότι, στο πλαίσιο του δικαιώματος δίκαιης δίκης, το επίμαχο μέτρο συνιστά περιορισμό του δικαιώματος προσβάσεως στη δικαιοσύνη και του δικαιώματος συνδρομής από δικηγόρο, ενώ δεν αντισταθμίζεται με οποιαδήποτε προσαρμογή του συστήματος δικαστικής αρωγής.

31. Δεύτερον, το επίμαχο μέτρο εξομοιώνει τις δικηγορικές υπηρεσίες με την παροχή συνηθισμένων αγαθών και υπηρεσιών, μολονότι οι παροχές που συνδέονται με την άσκηση θεμελιωδών δικαιωμάτων απαλλάσσονται από τον ΦΠΑ προκειμένου να είναι προσιτές από οικονομικής απόψεως.

32. Τρίτον, οι δικηγορικές υπηρεσίες δεν είναι συγκρίσιμες με αυτές άλλων ελευθέρων επαγγελμάτων, επειδή αποτελούν χαρακτηριστικό γνώρισμα του κράτους δικαίου και είναι ουσιώδεις για την επιβολή του.

12 — Βλ., παραδείγματος χάριν, τον ιστότοπο του Ordre des barreaux francophones et germanophone, <http://www.avocats.be/fr/combien-ca-coûte>.

33. Τέταρτον, το επίμαχο μέτρο εισάγει διακρίσεις κατά των διαδίκων που δεν είναι πρόσωπα υποκείμενα στον φόρο τα οποία χρησιμοποιούν δικηγορικές υπηρεσίες στο πλαίσιο των φορολογητέων πράξεών τους, με αποτέλεσμα να είναι αδύνατη η από τα πρόσωπα αυτά έκπτωση του ΦΠΑ επί των εν λόγω υπηρεσιών· επιπλέον, τα πρόσωπα αυτά συνήθως είναι πιο αδύναμα από οικονομικής απόψεως.

34. Πέμπτον, επικουρικώς, θα έπρεπε να εφαρμόζεται μειωμένος συντελεστής ΦΠΑ, για να λαμβάνεται υπόψη η φύση των δικηγορικών υπηρεσιών, οι οποίες είναι συγκρίσιμες με αυτές των γιατρών και η πρόσβαση στις οποίες αποτελεί θεμελιώδες δικαίωμα, και όχι πολυτέλεια.

35. Τέλος, ο νομοθέτης θα έπρεπε να προβλέψει απαλλαγή σε περίπτωση κινήσεως δίκης από ιδιώτες κατά δημόσιας αρχής, προκειμένου να διασφαλίσει μια δίκαιη ισορροπία μεταξύ των διαδίκων.

36. Το Cour constitutionnelle εξέτασε ορισμένες αποφάσεις του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (στο εξής: Δικαστήριο του Στρασβούργου) σχετικά με τα άρθρα 6 και 14 της ΕΣΔΑ, και συνήγαγε ότι ο νομοθέτης οφείλει να συγκεκριμενοποιεί γενικές αρχές, όπως το δικαίωμα προσβάσεως στη δικαιοσύνη και η ισότητα των όπλων των διαδίκων.

37. Στη συνέχεια, σημειώνει ότι αύξηση της τάξεως του 21 % του κόστους των δικηγορικών υπηρεσιών μπορεί, για ορισμένους διαδίκους, να συνιστά περιορισμό του δικαιώματος λήψεως νομικών συμβουλών. Επιπλέον, το γεγονός ότι ορισμένοι διάδικοι δύνανται να τύχουν εκπτώσεως του ΦΠΑ επί της παροχής υπηρεσιών αυτού του είδους, ενώ άλλοι όχι (μολονότι σε ορισμένους από τους τελευταίους παρέχεται το ευεργέτημα πενίας), καθώς και ότι οι αντίδικοι μπορεί να βρεθούν συναφώς σε διαφορετική θέση, ενδέχεται να συνιστά παραβίαση της αρχής της ισότητας των όπλων των διαδίκων.

38. Το Cour constitutionnelle εκτιμά ότι ο σκοπός του επίμαχου μέτρου είναι κυρίως δημοσιονομικός. Συναφώς, ναι μεν ο νομοθέτης είχε ευρεία διακριτική ευχέρεια, πλην όμως ο σκοπός αυτός δεν δύναται να δικαιολογήσει δυσμενείς διακρίσεις στον τομέα της προσβάσεως στη δικαιοσύνη και της λήψεως νομικών συμβουλών ούτε όσον αφορά την ισότητα των όπλων των διαδίκων. Σημειώνει επίσης ότι, στην απόφαση Επιτροπή κατά Γαλλίας<sup>13</sup>, το Δικαστήριο έκρινε ότι, ακόμη και αν υποτεθεί ότι οι παρεχόμενες από δικηγόρους υπηρεσίες στο πλαίσιο του ευεργετήματος πενίας έχουν κοινωνικό χαρακτήρα και μπορούν να χαρακτηριστούν ως «ενασχόληση με την κοινωνική πρόνοια και τις κοινωνικές ασφάλισεις», τούτο δεν αρκεί για να συναχθεί ότι οι δικηγόροι αυτοί μπορούν να χαρακτηριστούν ως «οργανισμοί που έχουν φιλανθρωπικό χαρακτήρα και ασχολούνται με την κοινωνική πρόνοια και τις κοινωνικές ασφάλισεις» κατά την έννοια του σημείου 15 του παραρτήματος III της οδηγίας περί ΦΠΑ. Πάντως, στην υπόθεση εκείνη το Δικαστήριο δεν εξέτασε αν η οδηγία είναι συμβατή με το δικαίωμα δίκαιης δίκης. Τέλος, το Cour constitutionnelle σημειώνει ότι, εφόσον η οδηγία περί ΦΠΑ είναι οδηγία εναρμονίσεως, ο Βέλγος νομοθέτης δεν μπορεί να θεσπίσει δικούς του, διαφορετικούς κανόνες, μολονότι το χωρίο «με τις προϋποθέσεις που ίσχυαν σε κάθε ενδιαφερόμενο κράτος μέλος κατά την ίδια αυτή ημερομηνία» στο άρθρο 371 της εν λόγω οδηγίας μπορεί να αφήνει κάποιο περιθώριο προς αυτή την κατεύθυνση.

39. Κατά συνέπεια, υπό το πρίσμα των σκέψεων αυτών, το Cour constitutionnelle ζητεί την έκδοση προδικαστικής αποφάσεως επί των ακολούθων ερωτημάτων:

«1 α) Είναι η [οδηγία περί ΦΠΑ] συμβατή με το άρθρο 47 του [Χάρτη], σε συνδυασμό με το άρθρο 14 του [ΔΣΑΠΔ] και με το άρθρο 6 της [ΕΣΔΑ], στο μέτρο που υπάγει σε ΦΠΑ τις δικηγορικές υπηρεσίες, χωρίς να λαμβάνει υπόψη, από την άποψη του δικαιώματος συνδρομής από δικηγόρο και της αρχής της ισότητας των όπλων, αν ο αιτών έννομη προστασία που δεν δικαιούται το ευεργέτημα πενίας υπόκειται ή όχι σε ΦΠΑ, δεδομένου ότι το ως άνω άρθρο 47

13 — Απόφαση Επιτροπή κατά Γαλλίας (C-492/08, EU:C:2010:348, σκέψεις 45 έως 47).

του Χάρτη αναγνωρίζει σε κάθε πρόσωπο το δικαίωμα δίκαιης δίκης, τη δυνατότητα να συμβουλευέται δικηγόρο και να του αναθέτει την υπεράσπιση και εκπροσώπησή του, καθώς και το δικαίωμα δικαστικής αρωγής για όσους δεν διαθέτουν επαρκείς πόρους, εφόσον η αρωγή αυτή είναι αναγκαία για να διασφαλιστεί η αποτελεσματική πρόσβαση στη δικαιοσύνη;

- β) Για τους ίδιους λόγους, είναι η [οδηγία περί ΦΠΑ] συμβατή με το άρθρο 9, παράγραφοι 4 και 5, της [Συμβάσεως του Ωρχους], δεδομένου ότι οι διατάξεις αυτές προβλέπουν δικαίωμα προσφυγής στη δικαιοσύνη χωρίς το κόστος των σχετικών διαδικασιών να είναι απαγορευτικό και με την “καθιέρωση ενδεδειγμένων μηχανισμών αρωγής για την άρση ή τη μείωση οικονομικών και άλλων εμποδίων στην πρόσβαση στη δικαιοσύνη”;
- γ) Μπορούν οι υπηρεσίες που παρέχουν οι δικηγόροι στο πλαίσιο εθνικού συστήματος δικαστικής αρωγής να περιληφθούν στις υπηρεσίες του άρθρου 132, παράγραφος 1, στοιχείο ζ', της [οδηγίας περί ΦΠΑ], οι οποίες συνδέονται στενά με την κοινωνική πρόνοια και ασφάλιση, ή να απαλλαγούν δυνάμει άλλης διατάξεως της οδηγίας; Σε περίπτωση αρνητικής απαντήσεως στο ερώτημα αυτό, είναι η [οδηγία περί ΦΠΑ] συμβατή με το άρθρο 47 του [Χάρτη], σε συνδυασμό με το άρθρο 14 του [ΔΣΑΠΔ] και με το άρθρο 6 της [ΕΣΔΑ], αν ερμηνευθεί υπό την έννοια ότι δεν επιτρέπει την απαλλαγή από τον ΦΠΑ των δικηγορικών υπηρεσιών που παρέχονται σε αιτούντες έννομη προστασία οι οποίοι δικαιούνται το ευεργέτημα πενίας στο πλαίσιο εθνικού καθεστώτος δικαστικής αρωγής;
- 2) Σε περίπτωση αρνητικής απαντήσεως στα ερωτήματα υπό 1, είναι το άρθρο 98 της [οδηγίας περί ΦΠΑ] συμβατό με το άρθρο 47 του [Χάρτη], σε συνδυασμό με το άρθρο 14 του [ΔΣΑΠΔ] και με το άρθρο 6 της [ΕΣΔΑ], στο μέτρο που δεν προβλέπει τη δυνατότητα εφαρμογής μειωμένου συντελεστή ΦΠΑ για την παροχή δικηγορικών υπηρεσιών, αναλόγως, ενδεχομένως, του αν ο αιτών έννομη προστασία ο οποίος δεν δικαιούται το ευεργέτημα πενίας υπόκειται ή όχι σε ΦΠΑ, δεδομένου ότι το ως άνω άρθρο 47 του Χάρτη αναγνωρίζει σε κάθε πρόσωπο το δικαίωμα να δικαστεί η υπόθεσή του δίκαια, τη δυνατότητα να συμβουλευέται δικηγόρο και να του αναθέτει την υπεράσπιση και εκπροσώπησή του και το δικαίωμα δικαστικής αρωγής για όσους δεν διαθέτουν επαρκείς πόρους, εφόσον η αρωγή αυτή είναι αναγκαία για να διασφαλιστεί η αποτελεσματική πρόσβαση στη δικαιοσύνη;
- 3) Σε περίπτωση αρνητικής απαντήσεως στα ερωτήματα υπό 1, είναι το άρθρο 132 της [οδηγίας περί ΦΠΑ] συμβατό με τις αρχές της ισότητας και της απαγορεύσεως των δυσμενών διακρίσεων, όπως καθιερώνονται στα άρθρα 20 και 21 του [Χάρτη] και στο άρθρο 9 ΣΕΕ, σε συνδυασμό με το άρθρο 47 του Χάρτη αυτού, στο μέτρο που δεν προβλέπει την απαλλαγή από τον ΦΠΑ των δικηγορικών υπηρεσιών ως δραστηριοτήτων γενικού συμφέροντος, σε αντίθεση με άλλες παροχές υπηρεσιών που απαλλάσσονται ως δραστηριότητες γενικού συμφέροντος, όπως, για παράδειγμα, οι παροχές που πραγματοποιούνται από τις δημόσιες ταχυδρομικές υπηρεσίες, διάφορες ιατρικές υπηρεσίες ή και παροχές που συνδέονται με την εκπαίδευση, τον αθλητισμό ή τον πολιτισμό, και καθόσον η διαφορετική αυτή μεταχείριση μεταξύ της παροχής δικηγορικών υπηρεσιών και των κατά το άρθρο 132 της [οδηγίας περί ΦΠΑ] απαλλασσόμενων παροχών αμφισβητείται ευλόγως, δεδομένου ότι οι δικηγορικές υπηρεσίες συμβάλλουν στην τήρηση ορισμένων θεμελιωδών δικαιωμάτων;
- 4 α) Σε περίπτωση αρνητικής απαντήσεως στα ερωτήματα υπό 1 και 3, μπορεί το άρθρο 371 της [οδηγίας περί ΦΠΑ] να ερμηνευθεί, σύμφωνα με το άρθρο 47 του [Χάρτη], υπό την έννοια ότι επιτρέπει σε κράτος μέλος της Ένωσης να διατηρήσει εν μέρει την απαλλαγή των δικηγορικών υπηρεσιών, όταν αυτές παρέχονται σε αιτούντες έννομη προστασία που δεν υπόκεινται σε ΦΠΑ;



- β) Μπορεί το άρθρο 371 της [οδηγίας περί ΦΠΑ] να ερμηνευθεί, επίσης σύμφωνα με το άρθρο 47 του [Χάρτη], υπό την έννοια ότι επιτρέπει σε κράτος μέλος της Ένωσης να διατηρήσει εν μέρει την απαλλαγή των δικηγορικών υπηρεσιών, όταν αυτές παρέχονται σε αιτούντες έννομη προστασία που δικαιούνται το ευεργέτημα πενίας στο πλαίσιο εθνικού συστήματος δικαστικής αρωγής;»

40. Γραπτές παρατηρήσεις υπέβαλαν στο Δικαστήριο το *Ordre des barreaux francophones et germanophone* κ.λπ., το *Orde van Vlaamse Balies*, το CCBE, η Βελγική, η Γαλλική και η Ελληνική Κυβέρνηση, το Συμβούλιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης και η Ευρωπαϊκή Επιτροπή. Κατά την επ' ακροατηρίου συζήτηση της 16ης Δεκεμβρίου 2015, οι αυτοί μετέχοντες στη διαδικασία —εκτός της Γαλλικής και της Ελληνικής Κυβερνήσεως, αλλά με την προσθήκη του Jimmy Tessens κ.λπ.— υπέβαλαν προφορικές παρατηρήσεις.

### Εκτίμηση

41. Θεωρώ προτιμότερο να εξετάσω πρώτα τις πτυχές των προδικαστικών ερωτημάτων οι οποίες αφορούν την ερμηνεία της ισχύουσας οδηγίας περί ΦΠΑ, και κατόπιν να εξετάσω τα διάφορα ζητήματα που τίθενται όσον αφορά τη συμβατότητα των διατάξεων της οδηγίας αυτής οι οποίες αποκλείουν την απαλλαγή των δικηγορικών υπηρεσιών, ή τη φορολόγησή τους με μειωμένο συντελεστή, με ορισμένες θεμελιώδεις αρχές που διατυπώνονται σε πράξεις δεσμευτικές για τα θεσμικά όργανα της Ένωσης.

#### *Προδικαστικό ερώτημα 4 (δυνατότητα διατήρησης απαλλαγής με μειωμένη έκταση)*

42. Μολονότι το συγκεκριμένο προδικαστικό ερώτημα τίθεται από το αιτούν δικαστήριο μόνο σε περίπτωση αρνητικής απαντήσεως στα προδικαστικά ερωτήματα 1 και 3, κάλλιστα μπορεί να εξεταστεί πρώτο, ανεξαρτήτως των απαντήσεων στα δύο αυτά ερωτήματα.

43. Δεν αμφισβητείται ότι, αρχικά, κατά το άρθρο 28, παράγραφος 3, στοιχείο β', της έκτης οδηγίας και, στη συνέχεια, κατά το άρθρο 371 της οδηγίας περί ΦΠΑ, το Βέλγιο δικαιούνταν να διατηρήσει την υπάρχουσα απαλλαγή για τις δικηγορικές υπηρεσίες επί μια, στην ουσία, ακαθόριστη χρονική περίοδο μετά την 1η Ιανουαρίου 1978, και ότι έπραξε τούτο έως τις 31 Δεκεμβρίου 2013, οπότε και κατήργησε την απαλλαγή.

44. Το αιτούν δικαστήριο ερωτά στην ουσία αν κράτος μέλος, το οποίο έτσι είχε διατηρήσει την πλήρη απαλλαγή των δικηγορικών υπηρεσιών, δύναται στη συνέχεια, λαμβανομένου υπόψη του άρθρου 47 του Χάρτη, να διατηρήσει την απαλλαγή σε μικρότερη έκταση.

45. Η απάντηση στο εν λόγω ερώτημα, όπως αυτό τίθεται, πρέπει σαφώς να είναι καταφατική —χωρίς να χρειάζεται επίκληση του άρθρου 47 του Χάρτη.

46. Το Δικαστήριο έχει κρίνει ότι, εφόσον το άρθρο 28, παράγραφος 3, στοιχείο β', της έκτης οδηγίας επέτρεπε στα κράτη μέλη να συνεχίσουν να εφαρμόζουν ορισμένες υπάρχουσες απαλλαγές από τον ΦΠΑ, τους επέτρεπε επίσης να διατηρήσουν περιορισμένης εκτάσεως απαλλαγές αυτού του είδους, αλλά όχι να θεσπίσουν νέες απαλλαγές ή να επεκτείνουν υπάρχουσες απαλλαγές<sup>14</sup>. Το αυτό πρέπει τώρα να ισχύει για το άρθρο 371 της οδηγίας περί ΦΠΑ.

14 — Βλ. αποφάσεις *Kerrutt* (73/85, EU:C:1986:295, σκέψη 17), *Norbury Developments* (C-136/97, EU:C:1999:211, σκέψη 19), και *Idéal tourisme* (C-36/99, EU:C:2000:405, σκέψη 32). Βλ., επίσης, κατ' αναλογία, απόφαση *Danfoss και AstraZeneca* (C-71/07, EU:C:2008:711, σκέψεις 24 έως 44), σχετικά με την παρόμοια δυνατότητα διατήρησης εξαιρέσεων από το δικαίωμα εκπτώσεως του ΦΠΑ εισροών.

47. Πάντως, όπως σημειώνουν η Γαλλική Κυβέρνηση και η Επιτροπή, το ερώτημα τέθηκε σε χρόνο κατά τον οποίο η απαλλαγή είχε ήδη καταργηθεί, στο σύνολό της, στο Βέλγιο.

48. Επομένως, αν το προδικαστικό ερώτημα εκληφθεί κατά γράμμα, δεν θα μπορεί να έχει σημασία για την κύρια δίκη, επειδή πλέον είναι ουσιαστικώς αδύνατη η διατήρηση της απαλλαγής, ανεξαρτήτως του αν περιοριστεί η έκτασή της. Πάνω σε αυτή τη βάση, συμφωνώ με τη Γαλλική Κυβέρνηση και την Επιτροπή ότι το προδικαστικό ερώτημα είναι απαράδεκτο.

49. Αν, αντιθέτως, ερμηνευθεί υπό την έννοια ότι ερωτάται αν η απαλλαγή, η οποία έχει ήδη καταργηθεί, μπορεί να επανεισαχθεί σε μικρότερη έκταση, η απάντηση είναι σαφώς αρνητική. Τούτο θα ισοδυναμούσε με θέσπιση νέας απαλλαγής μη προβλεπόμενης στην οδηγία περί ΦΠΑ, ενέργεια την οποία δεν επιτρέπει το άρθρο 371.

*Προδικαστικό ερώτημα 1γ, πρώτο μέρος (δυνατότητα απαλλαγής υπηρεσιών που παρέχονται στο πλαίσιο εθνικού συστήματος δικαστικής αρωγής)*

50. Το αιτούν δικαστήριο ερωτά αν οι υπηρεσίες που παρέχονται από δικηγόρους στο πλαίσιο εθνικού συστήματος δικαστικής αρωγής πρέπει να απαλλάσσονται είτε δυνάμει του άρθρου 132, παράγραφος 1, στοιχείο ζ', της οδηγίας περί ΦΠΑ, ως υπηρεσίες που συνδέονται στενά με την κοινωνική πρόνοια και ασφάλιση, είτε δυνάμει οποιασδήποτε άλλης διατάξεως της οδηγίας αυτής.

51. Η απάντηση πρέπει σαφώς να είναι αρνητική.

52. Πρώτον, όσον αφορά το άρθρο 132, παράγραφος 1, στοιχείο ζ', της οδηγίας περί ΦΠΑ, αποτελεί πάγια νομολογία του Δικαστηρίου ότι οι προβλεπόμενες στο άρθρο 132 απαλλαγές έχουν σκοπό την προαγωγή *ορισμένων* δραστηριοτήτων γενικού συμφέροντος· δεν αφορούν κάθε δραστηριότητα αυτού του είδους, αλλά μόνο εκείνες που απαριθμούνται και περιγράφονται λεπτομερέστατα στην εν λόγω διάταξη. Οι όροι που χρησιμοποιούνται για τον καθορισμό των εν λόγω απαλλαγών πρέπει να ερμηνεύονται στενά, δεδομένου ότι οι απαλλαγές αποτελούν εξαιρέσεις από τη γενική αρχή ότι ο ΦΠΑ επιβάλλεται σε κάθε παροχή υπηρεσιών που πραγματοποιείται εξ επαχθούς αιτίας από υποκείμενο στον φόρο. Πάντως, η απαίτηση στενής ερμηνείας δεν σημαίνει ότι οι όροι που χρησιμοποιούνται στο άρθρο 132 πρέπει να ερμηνεύονται κατά τέτοιο τρόπο ώστε οι απαλλαγές να καταστούν κενές περιεχομένου. Κατά συνέπεια, οι όροι αυτοί πρέπει να ερμηνεύονται υπό το πρίσμα του πλαισίου στο οποίο εντάσσονται, καθώς και των σκοπών και του συστήματος της οδηγίας περί ΦΠΑ, λαμβανομένης υπόψη ιδίως της *ratio* της επίμαχης απαλλαγής<sup>15</sup>.

53. Το άρθρο 132, παράγραφος 1, στοιχείο ζ', της οδηγίας περί ΦΠΑ απαλλάσσει «τις παροχές υπηρεσιών και τις παραδόσεις αγαθών οι οποίες συνδέονται στενά με την κοινωνική πρόνοια και ασφάλιση, περιλαμβανομένων των υπηρεσιών που παρέχονται από οίκους ευγηρίας, και οι οποίες πραγματοποιούνται από οργανισμούς δημόσιου δικαίου ή άλλους οργανισμούς που το ενδιαφερόμενο κράτος μέλος αναγνωρίζει ως κοινωνικού χαρακτήρα».

54. Το Δικαστήριο δεν είχε μέχρι τώρα την ευκαιρία να εξετάσει την εφαρμογή της εν λόγω διατάξεως σε υπηρεσίες που παρέχονται από δικηγόρους στο πλαίσιο εθνικού συστήματος δικαστικής αρωγής.

55. Έχει όμως εξετάσει αν το σημείο 15 του παραρτήματος III της οδηγίας περί ΦΠΑ (το οποίο, ερμηνευόμενο σε συνδυασμό με το άρθρο 98 της εν λόγω οδηγίας, επιτρέπει στα κράτη μέλη να επιβάλουν μειωμένο συντελεστή ΦΠΑ για την «παράδοση αγαθών και [την] παροχή υπηρεσιών από οργανισμούς που αναγνωρίζονται από τα κράτη μέλη ως έχοντες φιλανθρωπικό χαρακτήρα και

15 — Βλ., παραδείγματος χάριν, απόφαση *Žamberk* (C-18/12, EU:C:2013:95, σκέψεις 17 έως 20 και εκεί παρατιθέμενη νομολογία).

ασχολούνται με την κοινωνική πρόνοια και τις κοινωνικές ασφαλίσεις, εφόσον δεν απαλλάσσονται βάσει των άρθρων 132 [...]» μπορεί να εφαρμοστεί επί της παροχής υπηρεσιών από δικηγόρους, για τις οποίες λαμβάνουν πλήρη ή μερική αποζημίωση από το κράτος στο πλαίσιο του ευεργετήματος πενίας<sup>16</sup>.

56. Συναφώς, παραπέμποντας στη νομολογία σχετικά με την απαλλαγή δυνάμει πλέον του άρθρου 132, παράγραφος 1, στοιχείο ζ', της οδηγίας περί ΦΠΑ, το Δικαστήριο συνήγαγε ότι, στο πλαίσιο του ευεργετήματος πενίας, οι δικηγόροι δεν εξαιρούνται αυτοδικαίως από την κατηγορία που προβλέπεται στο σημείο 15 του παραρτήματος III για τον λόγο και μόνον ότι πρόκειται για ιδιωτικούς φορείς κερδοσκοπικού χαρακτήρα, καθώς και ότι τα κράτη μέλη έχουν τη διακριτική ευχέρεια να αναγνωρίζουν κοινωνικό χαρακτήρα σε ορισμένους οργανισμούς, μολονότι η εν λόγω ευχέρεια πρέπει να ασκείται εντός των ορίων που προβλέπει η οδηγία περί ΦΠΑ<sup>17</sup>.

57. Όσον αφορά τα όρια αυτά, το Δικαστήριο επισήμανε ότι σκοπός του νομοθέτη ήταν να επιτρέψει την εφαρμογή μειωμένου συντελεστή ΦΠΑ μόνο για τις υπηρεσίες που παρέχουν οργανισμοί οι οποίοι πληρούν τη διττή προϋπόθεση να έχουν φιλανθρωπικό χαρακτήρα και να ασχολούνται με την κοινωνική πρόνοια και τις κοινωνικές ασφαλίσεις. Έκρινε ότι ο σκοπός αυτός θα υπονομευόταν αν κράτος μέλος είχε τη δυνατότητα να χαρακτηρίσει ιδιωτικούς φορείς κερδοσκοπικού χαρακτήρα ως οργανισμούς κατά την έννοια του σημείου 15, απλώς και μόνο επειδή παρέχουν, μεταξύ άλλων, υπηρεσίες κοινωνικού χαρακτήρα. Επομένως, για την τήρηση του γράμματος του σημείου αυτού, κράτος μέλος δεν μπορεί να εφαρμόσει μειωμένο συντελεστή ΦΠΑ σε υπηρεσίες ιδιωτικών φορέων κερδοσκοπικού χαρακτήρα απλώς και μόνο βάσει αξιολογήσεως του χαρακτήρα των υπηρεσιών αυτών, χωρίς να ληφθούν υπόψη οι σκοποί των φορέων αυτών, εξεταζόμενοι στο σύνολό τους, και η σταθερότητα της κοινωνικής στρατεύσεώς τους. Η επαγγελματική κατηγορία των δικηγόρων στο σύνολό της δεν μπορεί να θεωρηθεί ως έχουσα φιλανθρωπικό χαρακτήρα. Επομένως, ακόμη και αν υποθεθεί ότι οι υπηρεσίες που παρέχουν δικηγόροι στο πλαίσιο του ευεργετήματος πενίας έχουν κοινωνικό χαρακτήρα και θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ως «ενασχόληση με την κοινωνική πρόνοια και τις κοινωνικές ασφαλίσεις», τούτο δεν αρκεί για να συναχθεί ότι οι δικηγόροι αυτοί μπορούν να χαρακτηριστούν ως «οργανισμοί που έχουν φιλανθρωπικό χαρακτήρα και ασχολούνται με την κοινωνική πρόνοια και τις κοινωνικές ασφαλίσεις», κατά την έννοια του σημείου 15 του παραρτήματος III<sup>18</sup>.

58. Από τη συγκεκριμένη νομολογία, καθώς και από τη γενική ανάγκη να υπάρχει συνοχή στην ερμηνεία των εχουσών παρόμοια διατύπωση διατάξεων της οδηγίας περί ΦΠΑ, είναι σαφές ότι το άρθρο 132, παράγραφος 1, στοιχείο ζ', δεν επιτρέπει σε κράτος μέλος να απαλλάσσει υπηρεσίες παρεχόμενες από δικηγόρους στο πλαίσιο εθνικού συστήματος δικαστικής αρωγής.

59. Δεύτερον, όσον αφορά οποιαδήποτε «άλλη διάταξη της οδηγίας», η απάντηση πρέπει να είναι η ίδια. Όπως σημειώνει η Γαλλική Κυβέρνηση, αφενός, το αιτούν δικαστήριο δεν έχει υποδείξει οποιαδήποτε άλλη διάταξη η οποία θα μπορούσε να επιτρέψει μια τέτοια απαλλαγή και, αφετέρου, αν υπήρχε τέτοια διάταξη, αυτή θα ερχόταν σε αντίφαση με το άρθρο 371 της οδηγίας περί ΦΠΑ, επειδή θα επέτρεπε σε κράτος μέλος να *θεσπίσει νέα απαλλαγή* για τις δικηγορικές υπηρεσίες, ενώ το άρθρο 371 επιτρέπει μόνο τη *διατήρηση προϋπάρχουσας απαλλαγής* που δεν προβλέπεται αλλού στην οδηγία.

16 — Απόφαση Επιτροπή κατά Γαλλίας (C-492/08, EU:C:2010:348).

17 — Απόφαση Επιτροπή κατά Γαλλίας (C-492/08, EU:C:2010:348, σκέψεις 36 έως 41 και εκεί παρατιθέμενη νομολογία).

18 — Απόφαση Επιτροπή κατά Γαλλίας (C-492/08, EU:C:2010:348, σκέψεις 43 έως 47).

*Προδικαστικά ερωτήματα 1 έως 3 (συμβατότητα της οδηγίας περί ΦΠΑ με διεθνείς πράξεις και θεμελιώδεις αρχές, κατά το μέρος που δεν επιτρέπει στα κράτη μέλη να απαλλάσσουν τις δικηγορικές υπηρεσίες ή να τις φορολογούν με μειωμένο συντελεστή)*

60. Με τα προδικαστικά ερωτήματα 1 έως 3 το αιτούν δικαστήριο ερωτά αν το γεγονός ότι οι δικηγορικές υπηρεσίες δεν απαλλάσσονται από τον ΦΠΑ, ούτε μπορούν να υπόκεινται σε μειωμένο συντελεστή ΦΠΑ, είναι συμβατό με ορισμένες θεμελιώδεις αρχές που κατοχυρώνονται στην ΕΣΔΑ, στο ΔΣΑΠΔ, στη Σύμβαση του Ώρχους, στη Συνθήκη για την Ευρωπαϊκή Ένωση και στον Χάρτη<sup>19</sup>.

61. Τα προδικαστικά ερωτήματα 1α και 2 αφορούν το δικαίωμα δίκαιης δίκης, περιλαμβανομένων των δικαιωμάτων νομικής συνδρομής και εκπροσωπήσεως, καθώς και του δικαιώματος δικαστικής αρωγής που έχουν όσοι δεν διαθέτουν επαρκείς πόρους. Το προδικαστικό ερώτημα 1β αφορά το δικαίωμα προσβάσεως στη δικαιοσύνη χωρίς αυτή να είναι «απαγορευτικά δαπανηρή», στο πλαίσιο της Συμβάσεως του Ώρχους, ενώ τα προδικαστικά ερωτήματα 1α και 1β αφορούν την ισότητα των όπλων των διαδίκων και το προδικαστικό ερώτημα 1γ αφορά το δικαίωμα δικαστικής αρωγής που έχουν όσοι δεν διαθέτουν επαρκείς πόρους. Το προδικαστικό ερώτημα 3 αφορά τη γενική αρχή της ισότητας και της απαγορεύσεως των δυσμενών διακρίσεων (η οποία μπορεί επίσης να αποδοθεί ως «φορολογική ουδετερότητα») στο πλαίσιο διαφορετικής μεταχειρίσεως, όσον αφορά τον ΦΠΑ, της παροχής υπηρεσιών που θα μπορούσαν να είναι συγκρίσιμες.

62. Η μεμονωμένη και διαδοχική εξέταση των προδικαστικών ερωτημάτων 1α, 1β, 1γ, 2 και 3 θα συνεπαγόταν επαναλήψεις, δεδομένου ότι τα ίδια ή παρόμοια ζητήματα τίθενται πολλές φορές σε ελαφρώς διαφορετικά πλαίσια. Επομένως, προτιμώ να προσεγγίσω τα ζητήματα αυτά υπό το πρίσμα των διαφορετικών εφαρμοστέων θεμελιωδών αρχών, οι οποίες όλες απορρέουν από το δικαίωμα δίκαιης δίκης.

63. Θα ήθελα ευθύς εξαρχής να εκθέσω ότι αντιλαμβάνομαι και συμμερίζομαι τις ανησυχίες που εκφράστηκαν, καθώς και τους σκοπούς που επιδιώκονται από τους αιτούντες στην κύρια δίκη. Η πρόσβαση στη δικαιοσύνη αποτελεί, πράγματι, θεμελιώδες δικαίωμα, το οποίο πρέπει να διασφαλίζεται (μολονότι ουδέποτε δύναται να είναι απόλυτο ή να υπερέχει κάθε άλλης εκτιμήσεως) τόσο στο δικαίωμα των κρατών μελών όσο και στο δικαίωμα της Ένωσης. Η ύπαρξη του εν λόγω δικαιώματος δυσχεραίνεται αναπόφευκτα αν το κόστος της λήψεως νομικών συμβουλών ή της εκπροσωπήσεως ενώπιον δικαστηρίου αυξηθεί λόγω της καταργήσεως μιας φοροαπαλλαγής.

64. Παρά ταύτα, για τους λόγους που θα εξηγήσω δεν θεωρώ ότι υπάρχει ασυμβατότητα μεταξύ της αρχής της υπαγωγής των δικηγορικών υπηρεσιών σε ΦΠΑ και οποιασδήποτε πτυχής του θεμελιώδους δικαιώματος προσβάσεως στη δικαιοσύνη.

65. Εν προκειμένω, ορισμένες παρατηρήσεις που υποβλήθηκαν ενώπιον του Δικαστηρίου επικεντρώθηκαν στον τρόπο και όχι στο γεγονός της από το Βέλγιο καταργήσεως της κατ' εξαίρεση απαλλαγής των δικηγορικών υπηρεσιών από τον ΦΠΑ. Προβλήθηκε, παραδείγματος χάριν, ότι θα έπρεπε να έχουν ληφθεί μεταβατικά ή συνοδευτικά μέτρα για να αμβλυνθούν οι δυσχέρειες που ανέκυψαν από την απότομη μεταβολή, ή ότι θα έπρεπε να έχει αναμορφωθεί το σύστημα δικαστικής αρωγής.

19 — Είναι αληθές ότι η ΕΣΔΑ και το ΔΣΑΠΔ δεν έχουν τυπικώς ενσωματωθεί στο δικαίωμα της Ένωσης (βλ. απόφαση Inuit Tapiriit Kanatami κ.λπ. κατά Επιτροπής, C-398/13 P, EU:C:2015:535, σκέψη 45 και εκεί παρατιθέμενη νομολογία). Πάντως, το γεγονός ότι το περιεχόμενο και το πεδίο των δικαιωμάτων που εγγυάται ο Χάρτης ταυτίζονται με αυτά των ίδιων δικαιωμάτων που εγγυάται η ΕΣΔΑ έχει οδηγήσει το Δικαστήριο να παραπέμψει παγίως στα τελευταία και στη νομολογία του Δικαστηρίου του Στρασβούργου κατά την ερμηνεία του Χάρτη. Επιπλέον, το Δικαστήριο έχει επισημάνει ότι, στον τομέα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, η ΕΣΔΑ έχει ειδική σημασία και το ΔΣΑΠΔ περιλαμβάνεται στις διεθνείς πράξεις που λαμβάνει υπόψη κατά την εφαρμογή των γενικών αρχών του δικαίου της Ένωσης (βλ., παραδείγματος χάριν, απόφαση Κοινοβούλιο κατά Συμβουλίου, C-540/03, EU:C:2006:429, σκέψεις 35 έως 38 και εκεί παρατιθέμενη νομολογία).



66. Κατά την άποψή μου, ενέργειες για την άμβλυση των συνεπειών που η εισαγωγή ΦΠΑ στις δικηγορικές υπηρεσίες έχει στο χρηματικό κόστος της προσβάσεως στη δικαιοσύνη στο Βέλγιο θα ήσαν επιθυμητές και κάλλιστα θα μπορούσαν να συμβάλουν στη διασφάλιση της συμμορφώσεως με τις υποχρεώσεις που το εν λόγω κράτος μέλος έχει από τον Χάρτη και την ΕΣΔΑ. Πάντως, ζητείται να κρίνει το Δικαστήριο αν με τα θεμελιώδη δικαιώματα των οποίων έγινε επίκληση είναι συμβατή η αρχή, στην οδηγία περί ΦΠΑ, ότι οι δικηγορικές υπηρεσίες πρέπει να υπόκεινται σε ΦΠΑ, και όχι αν είναι συμβατός ο τρόπος με τον οποίο το Βέλγιο κατήργησε την απαλλαγή που μέχρι τότε εφάρμοζε κατ' εξαίρεση.

Το δικαίωμα δικαστικής αρωγής

67. Το δικαίωμα δικαστικής αρωγής, που έχουν όσοι δεν διαθέτουν επαρκείς πόρους για να πληρώσουν τα έξοδα των δικηγορικών υπηρεσιών, κατοχυρώνεται στο άρθρο 6, παράγραφος 3, της ΕΣΔΑ, στο άρθρο 14, παράγραφος 3, στοιχείο δ', του ΔΣΑΠΔ και στο άρθρο 47 του Χάρτη. Μνεία του, λιγότερο emphaticή, γίνεται επίσης στο άρθρο 9, παράγραφος 5, της Συμβάσεως του Όρχους, το οποίο απαιτεί από τα συμβαλλόμενα μέρη να «μελετ[ούν] την καθιέρωση ενδεδειγμένων μηχανισμών αρωγής για την άρση ή τη μείωση οικονομικών και άλλων εμποδίων στην πρόσβαση στη δικαιοσύνη».

68. Εθνικά συστήματα δικαστικής αρωγής —αντιθέτως προς την ασφάλιση νομικής προστασίας ή την εθελοντική παροχή δωρεάν νομικών υπηρεσιών από δικηγόρους που ενεργούν *pro bono publico*— χρηματοδοτούνται κατά κύριο λόγο, αν όχι αποκλειστικά, με κρατικούς πόρους. Από τις διατάξεις του Κώδικα Πολιτικής Δικονομίας που παρέθεσε η Βελγική Κυβέρνηση προκύπτει με βεβαιότητα ότι τούτο ισχύει στο Βέλγιο. Πράγματι, οι δικηγόροι που παρέχουν υπηρεσίες εντός του συστήματος αυτού αμείβονται από το κράτος. Αν οι αμοιβές τους αυξηθούν κατά 21 % λόγω της επιβολής ΦΠΑ επί των αμοιβών αυτών, το κράτος θα υποχρεούται να καταβάλει 21 % επιπλέον. Ωστόσο, το κράτος είναι εκείνο που εισπράττει αυτό το 21 %, οπότε το κόστος χρηματοδότησεως του εθνικού συστήματος δικαστικής αρωγής παραμένει αμετάβλητο.

69. Μάλιστα, κατά την επ' ακροατηρίου συζήτηση προέκυψε ότι, για να αποφευχθούν τέτοιες κυκλικές πληρωμές, το Βέλγιο έχει όντως υπαγάγει σε ΦΠΑ με συντελεστή 0 % τις αμοιβές στο πλαίσιο του ευεργετήματος πενίας<sup>20</sup>.

70. Κατά συνέπεια, προκύπτει ότι η κατάργηση της απαλλαγής των δικηγορικών υπηρεσιών δεν έχει επηρεάσει την έκταση της εντός του Βελγίου παροχής του ευεργετήματος πενίας.

71. Πάντως, η επιβολή ΦΠΑ σε δικηγορικές υπηρεσίες, μολονότι, στην ουσία, είναι δημοσιονομικώς ουδέτερη για το κράτος όσον αφορά τη χρηματοδότηση του συστήματος δικαστικής αρωγής, δύναται να δημιουργήσει πρόσθετα έσοδα στην περίπτωση των υπηρεσιών που παρέχονται εκτός του εν λόγω συστήματος. Επομένως, ένα κράτος μέλος στη θέση του Βελγίου δύναται να έχει περισσότερα έσοδα που θα μπορούσαν, αν αυτό το κράτος μέλος επιλέξει έτσι, να αξιοποιηθούν για την αύξηση της χρηματοδότησεως του συστήματος δικαστικής αρωγής, παραδείγματος χάριν μέσω αυξήσεως του ορίου κάτω από το οποίο υπάρχει αξίωση υπαγωγής στο σύστημα, αν αποδειχθεί ότι η επιβολή ΦΠΑ είναι υπερβολικά επαχθής για όσους η οικονομική τους κατάσταση υπερβαίνει ελαφρώς το εν λόγω

20 — Μολονότι η προσέγγιση αυτή καταλήγει στο ίδιο αποτέλεσμα, από τη σκοπιά του κράτους, δηλαδή στην επιβολή ΦΠΑ και στην τροφοδότηση με τα εισπραχθέντα ποσά του συστήματος δικαστικής αρωγής, έχω ορισμένες αμφιβολίες ως προς το αν είναι συμβατή με την οδηγία περί ΦΠΑ. Πέρα από το ότι είναι τυπικώς ασύμβατη, ενδέχεται επίσης να επηρεάσει την είσπραξη των ιδίων πόρων της Ένωσης, οι οποίοι περιλαμβάνουν ποσοστό της εναρμονισμένης βάσεως επιβολής του ΦΠΑ [βλ. άρθρο 2, παράγραφος 1, στοιχείο β', της αποφάσεως 2007/436/ΕΚ, Ευρατόμ του Συμβουλίου, της 7ης Ιουνίου 2007, για το σύστημα των ιδίων πόρων των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων (ΕΕ L 163, σ. 17)]. Πάντως, το ζήτημα αυτό δεν τίθεται, ούτε έχει σημασία, στο πλαίσιο των προδικαστικών ερωτημάτων του εθνικού δικαστηρίου στην παρούσα υπόθεση.



όριο. Τονίζω, πάντως, ότι η επιλογή αυτή θα πρέπει να πραγματοποιηθεί από το ενδιαφερόμενο κράτος μέλος, υπό το πρίσμα του συνόλου των συνθηκών της χρηματοδότησεως των δικαστικών εξόδων εντός της έννομης τάξεώς του, και ουδόλως υπαγορεύεται ή αποκλείεται από την εφαρμογή του κοινού συστήματος ΦΠΑ που προβλέπεται στην οδηγία περί ΦΠΑ<sup>21</sup>.

72. Τέλος, θα ήθελα να προσθέσω ότι η επιβολή ΦΠΑ σε δικηγορικές υπηρεσίες είναι άνευ σημασίας για υπηρεσίες που παρέχονται *pro bono*, οι οποίες δεν παρέχονται έναντι αντιπαροχής, καθώς και ότι οποιαδήποτε αύξηση του κόστους της ασφαλίσεως νομικής προστασίας είναι ζήτημα που εμπίπτει στην ακόλουθη υποενότητα σχετικά με το κόστος της προσβάσεως στη δικαιοσύνη ελλείψει δικαστικής αρωγής.

73. Κατά συνέπεια, θεωρώ ότι η επιβολή ΦΠΑ σε δικηγορικές υπηρεσίες είναι άνευ σημασίας όσον αφορά το δικαίωμα δικαστικής αρωγής που κατοχυρώνεται στο άρθρο 47 του Χάρτη ή σε οποιαδήποτε άλλη πράξη δεσμευτική για τα θεσμικά όργανα της Ένωσης.

Κόστος προσβάσεως στη δικαιοσύνη ελλείψει δικαστικής αρωγής

74. Είναι σαφές ότι το δικαίωμα δίκαιης δίκης προϋποθέτει ότι το κόστος δεν πρέπει να αποτρέπει τον διάδικο ή τον κατηγορούμενο να λάβει τις κατάλληλες νομικές συμβουλές ή να τύχει της δέουσας εκπροσωπήσεως ενώπιον δικαστηρίου.

75. Είναι επίσης γεγονός ότι (πέρα από τις υπηρεσίες που παρέχονται *pro bono* κατά τη διακριτική ευχέρεια των επιμέρους δικηγόρων) για τις νομικές συμβουλές και την εκπροσώπηση ενώπιον δικαστηρίου πρέπει να καταβάλλεται αντίτιμο.

76. Σε ορισμένες περιπτώσεις, τα έξοδα των απόρων διαδίκων ή κατηγορουμένων καλύπτονται εν όλω ή εν μέρει από το δημόσιο ταμείο και, όπως έδειξα, η επιβολή ΦΠΑ στις συγκεκριμένες υπηρεσίες ουδόλως δύναται να επηρεάσει αρνητικά την εν λόγω κατάσταση.

77. Αντιθέτως, όταν ο διάδικος ή ο κατηγορούμενος οφείλει να καταβάλει ο ίδιος το σύνολο ή μέρος του αντιτίμου των δικηγορικών υπηρεσιών, οποιαδήποτε αύξηση του κόστους των εν λόγω υπηρεσιών θα αυξήσει, σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό, το οικονομικό βάρος της ασκήσεως του δικαιώματος προσβάσεως στη δικαιοσύνη και δίκαιης δίκης. Στο πλαίσιο αυτό, η επιβολή ΦΠΑ στις δικηγορικές αμοιβές, ενώ προηγουμένως δεν επιβαλλόταν ΦΠΑ, μπορεί να αυξήσει το κόστος των δικηγορικών υπηρεσιών για τους μη υποκείμενους στον φόρο, ή για τους υποκείμενους στον φόρο που δεν μπορούν να ανακτήσουν το ποσό αυτό ως φόρο εισροών επειδή οι επίμαχες υπηρεσίες δεν αποτελούν στοιχείο κόστους των φορολογητέων εκροών τους.

78. Ωστόσο, εν προκειμένω πρέπει να εξεταστούν ορισμένα ζητήματα.

21 — Τα ισχύοντα στα κράτη μέλη συστήματα δικαστικής αρωγής διαφέρουν τα μέγιστα όσον αφορά τη χρηματοδότηση και την κάλυψη. Βλ., παραδείγματος χάριν, τη μελέτη *Study on the functioning of judicial systems in the EU Member States, Facts and figures from the CEPEJ 2012-2014 evaluation exercise*, που προσκόμισε η European Commission for the Efficiency of Justice (ευρωπαϊκή επιτροπή για την αποτελεσματικότητα της δικαιοσύνης) (CEPEJ), από την οποία προκύπτει ότι το 2012 οι δαπάνες της Αυστρίας για δικαστική αρωγή ανέρχονταν σε 2,25 ευρώ ανά κάτοικο, όντας στο σύνολό τους λιγότερες από τα έσοδα του κράτους από δικαστικά τέλη ή φόρους, ενώ οι δαπάνες της Σουηδίας ανέρχονταν σε 24,74 ευρώ ανά κάτοικο, εκ των οποίων μόνο το 1% καλυπτόταν από δικαστικά τέλη ή φόρους. Πάντως, τα ζητήματα αυτά υπάγονται, κατά το δίκαιο της Ένωσης όπως αυτό έχει τώρα, πλήρως στην αρμοδιότητα κάθε κράτους μέλους, υπό την προϋπόθεση του σεβασμού του Χάρτη, της ΕΣΔΑ και της νομολογίας του Δικαστηρίου του Στρασβούργου· βλ., παραδείγματος χάριν, αιτιολογική σκέψη 48 της οδηγίας 2013/48/ΕΕ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 22ας Οκτωβρίου 2013, σχετικά με το δικαίωμα προσβάσεως σε δικηγόρο στο πλαίσιο ποινικής διαδικασίας και διαδικασίας εκτελέσεως του ευρωπαϊκού εντάλματος σύλληψεως, καθώς και σχετικά με το δικαίωμα ενημερώσεως τρίτου προσώπου σε περίπτωση στέρησεως της ελευθερίας του και με το δικαίωμα επικοινωνίας με τρίτα πρόσωπα και με προξενικές αρχές κατά τη διάρκεια της στέρησεως της ελευθερίας (ΕΕ L 294, σ. 1).

79. Πρώτον, το ίδιο το αιτούν δικαστήριο σημειώνει, και η Γαλλική και η Ελληνική Κυβέρνηση τονίζουν ότι, στο πλαίσιο της ΕΣΔΑ, το Δικαστήριο του Στρασβούργου έχει κρίνει ότι το δικαίωμα προσβάσεως στη δικαιοσύνη δεν είναι απόλυτο. Δύναται να υπόκειται σε περιορισμούς, δεδομένου ότι ως εκ της φύσεώς του το δικαίωμα προσβάσεως απαιτεί ρύθμιση από το κράτος, το οποίο έχει ορισμένο περιθώριο εκτιμήσεως, αρκεί οι επιβαλλόμενοι περιορισμοί, αφενός, να μην περιορίζουν την πρόσβαση των ιδιωτών κατά τέτοιο τρόπο ή σε τέτοιο βαθμό ώστε να θίγεται η ίδια η υπόσταση του δικαιώματος και, αφετέρου, να έχουν θεμιτό σκοπό και να υπάρχει εύλογη σχέση αναλογικότητας μεταξύ των χρησιμοποιούμενων μέσων και του επιδιωκόμενου σκοπού<sup>22</sup>.

80. Το Δικαστήριο έχει και αυτό κρίνει ότι η αρχή της αποτελεσματικής δικαστικής προστασίας, όπως κατοχυρώνεται στο άρθρο 47 του Χάρτη, μπορεί —όσον αφορά τη δυνατότητα απαλλαγής από την καταβολή δικαστικών εξόδων και/ή της δικηγορικής αμοιβής— να υπόκειται σε προϋποθέσεις, αρκεί αυτές να μη συνιστούν περιορισμό του δικαιώματος προσβάσεως στη δικαιοσύνη θίγοντα την ίδια την υπόσταση του δικαιώματος αυτού, να έχουν θεμιτό σκοπό και να υπάρχει εύλογη σχέση αναλογικότητας μεταξύ των χρησιμοποιούμενων μέσων και του επιδιωκόμενου σκοπού<sup>23</sup>.

81. Νομίζω ότι αύξηση του κόστους των δικηγορικών υπηρεσιών, ακόμη και της τάξεως του 21 %, δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι θίγει την ίδια την υπόσταση του δικαιώματος προσβάσεως στη δικαιοσύνη. Όσον αφορά τον επιδιωκόμενο σκοπό, ούτε ένας δημοσιονομικός σκοπός (που, εν πάση περιπτώσει, είναι ο βασικός σκοπός κάθε φορολογίας) ούτε η επιθυμία ευθυγραμμίσεως του βελγικού δικαίου με το δίκαιο των λοιπών κρατών μελών (καθώς και με το σύστημα μιας οδηγίας εναρμονίσεως) και τερματισμού στρεβλώσεων του ανταγωνισμού μπορούν να θεωρηθούν αθέμιτοι όσον αφορά το δίκαιο της Ένωσης. Τέλος, εν προκειμένω, η επιβολή του κανονικού εθνικού συντελεστή ΦΠΑ ουδόλως δύναται να θεωρηθεί δυσανάλογη με τους εν λόγω σκοπούς.

82. Δεύτερον, όπως σημειώνει ειδικά η Βελγική Κυβέρνηση, οι Βέλγοι δικηγόροι, των οποίων οι υπηρεσίες υπάγονται από 1ης Ιανουαρίου 2014 σε ΦΠΑ, απέκτησαν επίσης το δικαίωμα εκπτώσεως του ΦΠΑ εισροών επί των αγαθών που αγοράζουν και των υπηρεσιών που λαμβάνουν για τις ανάγκες της παροχής των υπηρεσιών τους. Συνεπώς, τα έξοδά τους μειώθηκαν κατά το ποσό του ΦΠΑ που κατέβαλαν για τις αποκτήσεις αυτές. Αν υποθεθεί ότι δεν προέβησαν σε καμία άλλη προσαρμογή, αλλά απλώς εφάρμοσαν τον κανονικό συντελεστή ΦΠΑ στο καθαρό ποσό της αμοιβής τους και προέβησαν σε έκπτωση του φόρου εισροών τους, τότε οι εν λόγω αμοιβές δεν αυξήθηκαν κατά 21 % αλλά κατά 21 % μείον το ποσοστό που αντιστοιχεί στο ποσό του ΦΠΑ εισροών που μπόρεσε να εκπέσει. Ομολογουμένως, οι δικηγόροι μπορεί να μην έχουν τόσο υψηλές φορολογητέες επαγγελματικές δαπάνες όπως άλλοι οικονομικοί φορείς, αλλά το αποτέλεσμα δεν μπορεί να αγνοηθεί παντελώς.

83. Τρίτον, είναι ευρέως γνωστό ότι, παρά τη δημοσιονομική θεωρία επί της οποίας ερείδεται το σύστημα του ΦΠΑ, οι επαγγελματίες που παρέχουν αγαθά ή υπηρεσίες σε μη υποκείμενους στον φόρο (δηλαδή σε τελικούς καταναλωτές) συνήθως δεν καθορίζουν κατά τρόπο ανεξάρτητο τις προ φόρου τιμές τους και στη συνέχεια προσθέτουν μηχανικά στις εν λόγω τιμές τον ισχύοντα συντελεστή ΦΠΑ. Σε οποιαδήποτε ανταγωνιστική καταναλωτική αγορά, οφείλουν να λαμβάνουν υπόψη —για να αναφέρω μόνο δύο παραδείγματα— το υψηλότερο δυνατό επίπεδο τιμών μετά φόρων στην αγορά ή το χαμηλότερο επίπεδο που θα τους εξασφαλίσει επαρκή κύκλο εργασιών ώστε να αξίζει την όλη προσπάθεια ένα χαμηλότερο περιθώριο κέρδους. Έτσι, όταν οι συντελεστές ΦΠΑ αυξάνονται ή μειώνονται, συχνά οι επαγγελματίες δεν μετακυλίζουν (πλήρως) στους καταναλωτές τις συνέπειες των μεταβολών αυτών.

22 — Βλ., παραδείγματος χάριν, ΕΔΔΑ, απόφαση Jones κ.λπ. κατά Ηνωμένου Βασιλείου (αριθ. 34356/06 και 40528/06, § 186, CEDH 2014).

23 — Βλ., παραδείγματος χάριν, διάταξη GREP (C-156/12, EU:C:2012:342, σκέψεις 35 επ. και διατακτικό). Βλ., επίσης, ως προς το δικαίωμα αποτελεσματικής δικαστικής προστασίας που κατοχυρώνεται στο άρθρο 47 του Χάρτη, απόφαση Orizzonte Salute (C-61/14, EU:C:2015:655, σκέψη 49).

84. Επομένως, στην πράξη είναι αδύνατη η διαπίστωση αυτόματης και στενής συσχέτισης μεταξύ της αυξήσεως του ισχύοντος συντελεστή ΦΠΑ (εν προκειμένω, από τη μη επιβολή ΦΠΑ, αλλά χωρίς δικαίωμα εκπτώσεως, στο 21 % με δικαίωμα πλήρους εκπτώσεως) και της αυξήσεως της τιμής των αγαθών και υπηρεσιών που παρέχονται στους καταναλωτές.

85. Στο Βέλγιο, οι δικηγορικές αμοιβές δεν καθορίζονται εκ του νόμου, αλλά αποτελούν αντικείμενο συμφωνίας μεταξύ δικηγόρου και πελάτη. Στο πλαίσιο αυτό, οι δικηγόροι οφείλουν να ενεργούν «εντός των λογικών ορίων που πρέπει να αναμένονται από αυτούς κατά την άσκηση του λειτουργήματός τους», και οι αμοιβές πρέπει να καθορίζονται με «δίκαιη εγκράτεια»<sup>24</sup>. Οι πιθανές μέθοδοι υπολογισμού περιλαμβάνουν τον καθορισμό ωριαίας αμοιβής για την παρεχόμενη εργασία, τον καθορισμό κατ' αποκοπήν αμοιβής αναλόγως του είδους της συγκεκριμένης διαφοράς ή τον καθορισμό ποσοστού του επίδικου ποσού, ενώ επιτρέπεται το οφειλόμενο ποσό να κυμαίνεται ανάλογα με την έκβαση της δίκης (όχι όμως να εξαρτάται η αμοιβή μόνο από την έκβαση αυτή). Για την προσαρμογή του επιπέδου της αμοιβής μπορούν να ληφθούν υπόψη άλλοι παράγοντες — παραδείγματος χάριν, η οικονομική κατάσταση του πελάτη ή η εμπειρία, ειδίκευση ή φήμη του δικηγόρου<sup>25</sup>. Ακόμη και πριν από τέτοιες προσαρμογές, τα επίπεδα των αμοιβών στο Βέλγιο φαίνεται να διαφέρουν σημαντικά μεταξύ τους<sup>26</sup>.

86. Κατά συνέπεια, φαίνεται απίθανο η κατάργηση της απαλλαγής των δικηγορικών αμοιβών από τον ΦΠΑ να οδηγήσει αναπόφευκτα σε γενική αύξηση του κόστους προσβάσεως στη δικαιοσύνη. Και (όπως σημείωσε η Επιτροπή) οι διάδικοι είναι πιθανό να θεωρούν ότι η ποιότητα της παρεχόμενης υπηρεσίας και η «σχέση ποιότητας και τιμής» είναι σημαντικότεροι παράγοντες από το (διαπραγματεύσιμο) κόστος της υπηρεσίας αυτό καθ' εαυτό.

87. Τέταρτον, μερικές φορές είναι πιθανό επιμέρους δικηγόροι να ακολουθούν, σε ορισμένο βαθμό, μια πρακτική διεπιδοτήσεως, αναπροσαρμόζοντας τις αμοιβές τους προκειμένου να λάβουν υπόψη την επιβολή ΦΠΑ επί των υπηρεσιών τους και να αμβλύνουν τις συνέπειές της για τους διαδίκους, για τους οποίους το κόστος των υπηρεσιών αυτών θα μπορούσε, σε αντίθετη περίπτωση, να λειτουργήσει αποτρεπτικά. Κατά τον ιστότοπο του *Ordre des barreaux francophones et germanophone*, η οικονομική κατάσταση του πελάτη είναι το πρώτο στοιχείο που οι δικηγόροι λαμβάνουν υπόψη για τον καθορισμό της αμοιβής τους εντός ευλόγων ορίων· κατά συνέπεια, για πελάτες που δεν δικαιούνται το ευεργέτημα πενίας, είναι δυνατή η εφαρμογή κλίμακας αμοιβών διασφαλίζοντας ότι ουδείς στερείται λόγω του κόστους το θεμελιώδες δικαίωμά του προσβάσεως στη δικαιοσύνη. Πάντως, συμφωνώ πλήρως με την άποψη που διατυπώθηκε κατά την επ' ακροατηρίου συζήτηση από τον δικαστικό πληρεξούσιο του Jimmy Tessens κ.λπ. ότι η επιλογή αυτή δεν παρέχεται κατά τον ίδιο τρόπο από όλους τους δικηγόρους, αλλά εξαρτάται από τη σύνθεση της πελατείας κάθε δικηγόρου.

88. Συνεπώς, τόσο στην οδηγία περί ΦΠΑ όσο και στην απόφαση του Βελγίου να παύσει να ασκεί την κατά την εν λόγω οδηγία δυνατότητά του να απαλλάσσει τις δικηγορικές υπηρεσίες δεν βρίσκω τίποτα που να μπορεί να συνιστά παράβαση του άρθρου 47 του Χάρτη, λόγω του ότι η επιβολή ΦΠΑ στις υπηρεσίες αυτού του είδους αυξάνει το κόστος της προσβάσεως στη δικαιοσύνη.

89. Στην ουσία, οι ίδιες εκτιμήσεις ισχύουν επίσης για το άρθρο 9, παράγραφοι 4 και 5, της Συμβάσεως του Ώρχους. Πάντως, συναφώς μπορούν να εξεταστούν ορισμένα ειδικά ζητήματα.

24 — Άρθρο 446 ter του βελγικού Κώδικα Πολιτικής Δικονομίας.

25 — Βλ. ιστότοπο του *Ordre des barreaux francophones et germanophone*, <http://www.avocats.be/fr/combien-ça-coûte>.

26 — Έτσι, η *Μελέτη σχετικά με τη διαφάνεια ως προς το κόστος των πολιτικών δικών στην Ευρωπαϊκή Ένωση* που εκπονήθηκε για την Ευρωπαϊκή Επιτροπή τον Δεκέμβριο του 2007 αναφέρει ότι η μέση ωριαία αμοιβή προ φόρων των δικηγόρων στο Βέλγιο κυμαινόταν μεταξύ 100 και 250 ευρώ (βλ. [https://e-justice.europa.eu/content\\_costs\\_of\\_proceedings-37-en.do](https://e-justice.europa.eu/content_costs_of_proceedings-37-en.do)). Για το 2015, από πολυάριθμους ιστότοπους δικηγόρων προκύπτει ότι οι βασικές ωριαίες αμοιβές εκτός των Βρυξελλών κυμαίνονταν μεταξύ τουλάχιστον 80 ευρώ και 150 ευρώ, ενώ σύμφωνα με πρόσφατη είδηση σχετική με δικηγορική εταιρία Βρυξελλών που είχε προσληφθεί από τη Βελγική Κυβέρνηση οι αμοιβές της εταιρίας κυμαίνονταν από 225 έως 600 ευρώ την ώρα, κατόπιν εκπτώσεως αλλά προ φόρων (βλ. [http://www.rtbfb.be/info/belgique/detail\\_la-ministre-galant-applee-a-s-expliquer-a-la-chambre-sur-ses-frais-d-avocats?id=9120926](http://www.rtbfb.be/info/belgique/detail_la-ministre-galant-applee-a-s-expliquer-a-la-chambre-sur-ses-frais-d-avocats?id=9120926)).

90. Κατ' αρχάς, η έκφραση να μην «είναι απαγορευτικά δαπανηρές» (που χρησιμοποιείται στο άρθρο 9, παράγραφος 4, της Συμβάσεως του Ώρχους) έχει ερμηνευθεί από το Δικαστήριο στο πλαίσιο του άρθρου 10α της οδηγίας 85/337<sup>27</sup> υπό την έννοια ότι οι ενδιαφερόμενοι πρέπει να μπορούν να ασκήσουν προσφυγή, ή να συνεχίσουν μια δίκη, χωρίς η εντεύθεν οικονομική επιβάρυνση να συνιστά εν προκειμένω εμπόδιο. Κατά την εξέταση ζητημάτων σχετικών με την απαίτηση αυτή, τα εθνικά δικαστήρια πρέπει να λαμβάνουν υπόψη τόσο το συμφέρον του προσώπου που επιθυμεί να υπερασπιστεί τα δικαιώματά του όσο και το δημόσιο συμφέρον για την προστασία του περιβάλλοντος. Προς τούτο, δεν πρέπει να στηρίζονται μόνο στην οικονομική κατάσταση του προσφεύγοντος, αλλά οφείλουν επίσης να προβαίνουν σε αντικειμενική ανάλυση του ύψους των δικαστικών εξόδων, και μπορούν να λαμβάνουν υπόψη την κατάσταση των συγκεκριμένων διαδίκων, τις εύλογες πιθανότητες νίκης του προσφεύγοντος, τη σημασία του διακυβεύματος τόσο για αυτόν όσο και για την προστασία του περιβάλλοντος, την περιπλοκότητα της εφαρμοστέας νομοθεσίας και διαδικασίας, τον ενδεχομένως καταχρηστικό χαρακτήρα της προσφυγής στα διάφορα στάδια της διαδικασίας, καθώς και την ύπαρξη εθνικού συστήματος δικαστικής αρωγής ή συστήματος προστασίας όσον αφορά τα δικαστικά έξοδα<sup>28</sup>.

91. Επομένως, είναι σαφές ότι στην πράξη πρέπει να κρίνεται κατά περίπτωση αν ικανοποιείται η απαίτηση να μην είναι σε απαγορευτικό σημείο ακριβή η άσκηση ενδίκων βοηθημάτων. Πάντως, το Δικαστήριο έχει κρίνει ότι μπορεί να γίνει δεκτό ότι η απαίτηση αυτή μεταφέρθηκε ορθώς στο εθνικό δίκαιο μόνον αν «υφίσταται κανόνας δικαίου που δεσμεύει τον εθνικό δικαστή να διασφαλίζει ότι η διαδικασία δεν θα έχει απαγορευτικό κόστος για τον προσφεύγοντα»<sup>29</sup>. Στην υπό κρίση υπόθεση, ουδείς εκ των διαδίκων της κύριας δίκης προέβαλε ότι η εν λόγω απαίτηση μεταφέρθηκε εσφαλμένως στο βελγικό δίκαιο.

92. Επιπλέον, το άρθρο 9, παράγραφος 4, της Συμβάσεως του Ώρχους αφορά τις διαδικασίες που αναφέρει το άρθρο 9, παράγραφοι 1 έως 3, κάθε μία από τις οποίες παραπέμπει σε κριτήρια του εθνικού δικαίου. Κατά τη σχετική νομολογία του Δικαστηρίου, το άρθρο 9, παράγραφος 3, δεν περιλαμβάνει απαλλαγμένη αιρέσεων και αρκούντως συγκεκριμένη υποχρέωση για την ευθεία ρύθμιση της νομικής καταστάσεως ιδιωτών και εξαρτάται, όσον αφορά την εφαρμογή ή τα αποτελέσματά του, από τη θέσπιση μεταγενέστερου μέτρου. Συνεπώς, δεν είναι δυνατή η επίκλησή του για την αμφισβήτηση του κύρους διατάξεως της νομοθεσίας της Ένωσης<sup>30</sup>.

93. Όσον αφορά το άρθρο 9, παράγραφος 5, της Συμβάσεως του Ώρχους, αρκεί να υπομνησθεί ότι η διάταξη αυτή απλώς απαιτεί από τα συμβαλλόμενα μέρη να «μελετούν» την καθιέρωση ενδεδειγμένων μηχανισμών αρωγής για την άρση ή τη μείωση οικονομικών και άλλων εμποδίων για την πρόσβαση στη δικαιοσύνη. Επομένως, δεν είναι δυνατή η επίκλησή του για την αμφισβήτηση του κύρους οποιασδήποτε διατάξεως της νομοθεσίας της Ένωσης.

#### Ισότητα των όπλων των διαδίκων

94. Στην ουσία, το ζήτημα εν προκειμένω είναι το γεγονός ότι υποκείμενοι στον φόρο που λαμβάνουν δικηγορικές υπηρεσίες για τις ανάγκες των φορολογητέων πράξεών τους έχουν δικαίωμα εκπτώσεως του ΦΠΑ (εισροών), που επιβάλλεται επί των υπηρεσιών αυτών, από τον ΦΠΑ (εκροών) τον οποίο πρέπει να καταβάλουν στις φορολογικές αρχές, ενώ οι τελικοί καταναλωτές (ή οι υποκείμενοι στον

27 — Οδηγία 85/337/ΕΟΚ του Συμβουλίου, της 27ης Ιουνίου 1985, για την εκτίμηση των επιπτώσεων ορισμένων σχεδίων δημοσίων και ιδιωτικών έργων στο περιβάλλον (ΕΕ L 175, σ. 40)· βλ. υποσημείωση 6 ανωτέρω. Κατά το άρθρο 10α, πέμπτο εδάφιο, οι διαδικασίες πρέπει να είναι «ορθές, δίκαιες, εμπρόθεσμες και να μην έχουν απαγορευτικό κόστος».

28 — Απόφαση Edwards και Pallikaropoulos (C-260/11, EU:C:2013:221, σκέψεις 36 επ. και διατακτικό).

29 — Απόφαση Επιτροπή κατά Ηνωμένου Βασιλείου (C-530/11, EU:C:2014:67, σκέψη 55).

30 — Βλ., παραδείγματος χάριν, απόφαση Συμβούλιο κ.λπ. κατά Vereniging Milieudefensie και Stichting Stop Luchtverontreiniging Utrecht (C-401/12 P έως C-403/12 P, EU:C:2015:4, σκέψεις 54 και 55 και εκεί παρατιθέμενη νομολογία).



φόρο που λαμβάνουν δικηγορικές υπηρεσίες για σκοπούς άσχετους με τις ανάγκες των φορολογητέων πράξεών τους) δεν έχουν το εν λόγω δικαίωμα εκπτώσεως. Συνεπώς, διατείνονται οι αιτούντες της κύριας δίκης, όσοι υπάγονται στη δεύτερη κατηγορία υφίστανται (οικονομικό) μειονέκτημα σε οποιαδήποτε ένδικη διαφορά με υπαγόμενους στην πρώτη κατηγορία.

95. Όπως το Δικαστήριο του Στρασβούργου έχει αναγνωρίσει στο πλαίσιο του άρθρου 6 της ΕΣΔΑ, η έννοια της δίκαιης δίκης περιλαμβάνει την απαίτηση ισότητας των όπλων, υπό την έννοια της δίκαιης ισορροπίας μεταξύ των διαδίκων, και συνεπάγεται ότι σε κάθε διάδικο πρέπει να παρέχεται εύλογη δυνατότητα εκθέσεως των απόψεών του υπό συνθήκες που δεν τον περιάγουν σε ουσιωδώς μειονεκτική θέση έναντι του αντιδίκου του<sup>31</sup>. Το Δικαστήριο του Στρασβούργου έχει εξετάσει στη νομολογία του σειρά υποθέσεων στις οποίες δεν είχε τηρηθεί η απαίτηση ισότητας των όπλων<sup>32</sup>, αλλά εξ όσων γνωρίζω ουδέποτε εξέτασε κατάσταση στην οποία το κόστος των νομικών υπηρεσιών υπόκειται σε φόρο επί της αξίας τους ο οποίος θίγει τον ένα διάδικο αλλά όχι τον άλλον.

96. Η πλησιέστερη προς αυτή την κατάσταση φαίνεται να είναι η υπόθεση «McDonald's Two»<sup>33</sup>, στην οποία είχε απορριφθεί το αίτημα δύο ιδιωτών, κατά των οποίων είχε κατατεθεί από την αλυσίδα εστιατορίων ταχείας εστίασεως McDonald's αγωγή αποζημιώσεως για συκοφαντική δυσφήμιση λόγω δημοσιεύσεως επικριτικού της αλυσίδας φυλλαδίου, να τους παρασχεθεί το ευεργέτημα πενίας για την άμυνά τους<sup>34</sup>. Το Δικαστήριο του Στρασβούργου στηρίχθηκε ειδικά στην ασυνήθιστα μεγάλη διάρκεια και νομική περιπλοκότητα της διαδικασίας, προκειμένου να κρίνει ότι η απόρριψη του αιτήματος παροχής του ευεργετήματος πενίας στέρησε από τους εναγόμενους τη δυνατότητα αποτελεσματικής άμυνας και συνέβαλε σε μια απαράδεκτη ανισότητα όπλων έναντι της McDonald's· επομένως, υπήρξε παράβαση του άρθρου 6, παράγραφος 1, της ΕΣΔΑ.

97. Πάντως, δεν θεωρώ ότι εδώ η απόφαση εκείνη βοηθά ιδιαίτερος τους αιτούντες της κύριας δίκης. Πράγματι, αφορά μια κατάσταση στην οποία ο ένας διάδικος μπορεί ευκολότερα να αντιμετωπίσει το κόστος των δικηγορικών υπηρεσιών απ' ό,τι ο αντίδικός του. Ωστόσο, είναι σαφές ότι το Δικαστήριο του Στρασβούργου δέχθηκε στην απόφασή του ότι η ανισότητα όπλων λόγω διαφορετικής ικανότητας πληρωμής των υπηρεσιών αυτών μπορεί και μάλιστα πρέπει να γίνεται ανεκτή σε ένα βαθμό. Η διαπίστωση παραβάσεως του άρθρου 6, παράγραφος 1, της ΕΣΔΑ στηρίχθηκε στις ιδιαίτερες περιστάσεις της υποθέσεως, οι οποίες περιελάμβαναν μια μακρά και περίπλοκη διαδικασία που είχε κινηθεί από πλούσια πολυεθνική εταιρία κατά δύο ιδιωτών με χαμηλά εισοδήματα, στους οποίους δεν παρασχέθηκε το ευεργέτημα πενίας παρά τη δυνατότητα παροχής του ευεργετήματος αυτού κατά διακριτική ευχέρεια.

31 — Βλ., παραδείγματος χάριν, ΕΔΔΑ, αποφάσεις *Dombo Beheer B.V. κατά Κάτω Χωρών* της 27ης Οκτωβρίου 1993 (αριθ. 14448/88, σειρά Α αριθ. 274, § 33)· *Ankerl κατά Ελβετίας* της 23ης Οκτωβρίου 1996 (*Recueil des arrêts et décisions* 1996-V, § 38)· *Kress κατά Γαλλίας* [GC] (αριθ. 39594/98, § 72, CEDH 2001), και *Komanický κατά Σλοβακίας* της 4ης Ιουνίου 2002 (αριθ. 32106/96, § 45). Στην ανάλυσή του της αρχής της ισότητας των όπλων, το Δικαστήριο χάραξε πανομοιότυπη γραμμή: βλ. αποφάσεις *Otis κ.λπ.* (C-199/11, EU:C:2012:684, σκέψη 71), και *Guardian Industries και Guardian Europe κατά Επιτροπής* (C-580/12 P, EU:C:2014:2363, σκέψη 31).

32 — Παραδείγματος χάριν, υποθέσεις όπου: το εισαγωγικό της δίκης έγγραφο δεν είχε επιδοθεί στον αντίδικο (ΕΔΔΑ, απόφαση *Beer κατά Αυστρίας* της 6ης Φεβρουαρίου 2001, αριθ. 30428/96, § 19)· η προθεσμία δεν ίσχυε για έναν μόνο εκ των διαδίκων (ΕΔΔΑ, αποφάσεις *Πλατάκου κατά Ελλάδας*, αριθ. 38460/97, § 48, CEDH 2001-I· *Wynen κατά Βελγίου*, αριθ. 32576/96, § 32, CEDH 2002-VIII)· επετράπη μόνο σε έναν εκ των δύο βασικών μαρτύρων να καταθέσει (ΕΔΔΑ, απόφαση *Dombo Beheer B.V. κατά Κάτω Χωρών* της 27ης Οκτωβρίου 1993, αριθ. 14448/88, σειρά Α αριθ. 274, §§ 34 και 35)· διάδικος είχε σημαντικά πλεονεκτήματα όσον αφορά την πρόσβαση σε κρίσιμες πληροφορίες, είχε δεσπόζουσα θέση στη δίκη και άσκησε σημαντική επιρροή στην κρίση του δικαστηρίου (ΕΔΔΑ, απόφαση *Yvon κατά Γαλλίας*, αριθ. 44962/98, § 37, CEDH 2003-V)· ή ένας εκ των διαδίκων είχε θέσεις ή καθήκοντα που του εξασφάλιζαν πλεονέκτημα και το δικαστήριο δυσχέρανε την από τον αντίδικο σοβαρή αμφισβήτησή τους, μη επιτρέποντάς του να προσκομίσει κρίσιμη έγγραφη ή εμπάρτυρη απόδειξη (ΕΔΔΑ, απόφαση *De Haes και Gijssels κατά Βελγίου* της 24ης Φεβρουαρίου 1997, αριθ. 19983/92, *Recueil des arrêts et décisions* 1997-I, §§ 54 και 58).

33 — ΕΔΔΑ, απόφαση *Steel και Morris κατά Ηνωμένου Βασιλείου* (αριθ. 68416/01, §§ 59 έως 72, CEDH 2005-II).

34 — Μολοντί οι εναγόμενοι πληρούσαν τα γενικά οικονομικά κριτήρια για τη χορήγηση του ευεργετήματος πενίας, οι δίκες σχετικά με αποζημίωση για συκοφαντική δυσφήμιση κατ' αρχήν αποκλείονταν από το πεδίο του συστήματος δικαστικής αρωγής και δεν ασκήθηκε η διακριτική εξουσία παροχής του εν λόγω ευεργετήματος σε εξαιρετικές περιπτώσεις.



98. Όπως ήδη σημείωσα, οι κανόνες που διέπουν τη δικαστική αρωγή είναι εντελώς ανεξάρτητοι από αυτούς που διέπουν την επιβολή ΦΠΑ στις δικηγορικές υπηρεσίες. Πάντως, τα κράτη μέλη μπορούν να χρησιμοποιήσουν τη δικαστική αρωγή προκειμένου να αποκαταστήσουν την ισότητα των όπλων, και σε ορισμένες περιπτώσεις ενδέχεται να οφείλουν να το πράξουν (όπως, παραδείγματος χάριν, στην υπόθεση *McDonald's Two*). Ωστόσο, κατά την άποψή μου, η νομολογία του Δικαστηρίου του Στρασβούργου δεν μπορεί να ερμηνευθεί υπό την έννοια ότι απαιτεί από τα κράτη μέλη να απόσχουν από την επιβολή φόρου 21 % τον οποίο μπορούν να ανακτήσουν ορισμένοι διάδικοι αλλά όχι άλλοι.

99. Επιπλέον, νομίζω ότι, ναι μεν ο κατ' ανώτατο όριο λόγος κόστους 121:100 αποτελεί πράγματι μειονέκτημα για τον ένα διάδικο έναντι του αντιδίκου του, πλην όμως δεν θίγει την ίδια την υπόσταση του δικαιώματος προσβάσεως στη δικαιοσύνη. Εν πάση περιπτώσει, το κράτος δεν έχει υποχρέωση να διασφαλίζει απόλυτη ισότητα των όπλων.

100. Θα παρατηρήσω επίσης ότι η εν τοις πράγμασι ανισότητα των όπλων ενδέχεται να εξαρτάται από άλλους παράγοντες, και ειδικότερα από διαφορές στη «σχέση ποιότητας και τιμής» που έχουν οι διάφοροι δικηγόροι και από τους συνολικούς οικονομικούς πόρους κάθε διαδίκου. Παραδείγματος χάριν, αν εύπορος καταναλωτής αντιδικεί με έμπορο που αντιμετωπίζει οικονομικές δυσκολίες, το γεγονός ότι ο έμπορος έχει δικαίωμα εκπτώσεως του ΦΠΑ επί της αμοιβής του δικηγόρου του είναι απίθανο να τον περιαγάγει σε πλεονεκτική θέση έναντι του καταναλωτή, αν δεν έχει την οικονομική δυνατότητα προσλήψεως δικηγόρου με τα ίδια προσόντα που έχει εκείνος που εκπροσωπεί τον αντίδικό του. Αντιθέτως, αν ένας απλός άνθρωπος έχει διαφορά με άτεγκτο πολυεθνικό κολοσσό, το γεγονός ότι η πολυεθνική έχει δικαίωμα εκπτώσεως του ΦΠΑ επί των αμοιβών των δικηγόρων της δεν μπορεί να είναι ο αποφασιστικός παράγοντας στην προφανή ανισότητα των όπλων.

Ίση μεταχείριση, απαγόρευση των δυσμενών διακρίσεων και φορολογική ουδετερότητα

101. Με το προδικαστικό ερώτημα 3 ερωτάται αν η μη απαλλαγή των δικηγορικών υπηρεσιών από τον ΦΠΑ συνιστά απαγορευμένη δυσμενή διάκριση των εν λόγω υπηρεσιών σε σχέση με τις άλλες «δραστηριότητες γενικού συμφέροντος» που απαριθμούνται στο άρθρο 132, παράγραφος 1, της οδηγίας περί ΦΠΑ.

102. Κατά πάγια νομολογία, «η αρχή της ίσης μεταχειρίσεως, της οποίας έκφραση στον τομέα του ΦΠΑ είναι η αρχή της φορολογικής ουδετερότητας, απαιτεί να μην αντιμετωπίζονται με διαφορετικό τρόπο παρεμφερείς καταστάσεις, εκτός αν η διαφοροποίηση δικαιολογείται αντικειμενικώς»<sup>35</sup>.

103. Έχω ήδη σημειώσει ότι ο σκοπός των απαλλαγών που προβλέπονται στο άρθρο 132, παράγραφος 1, της οδηγίας περί ΦΠΑ δεν είναι η τόνωση όλων των δραστηριοτήτων γενικού συμφέροντος, αλλά μόνο ορισμένων από αυτές, δηλαδή εκείνων που «απαριθμούνται και περιγράφονται λεπτομερέστατα στην εν λόγω διάταξη»<sup>36</sup>. Συναφώς, παρατήρησα με τις προτάσεις μου στην υπόθεση *Horizon College* και *Haderer* ότι ο κατάλογος των απαλλαγών δεν υπακούει σε συγκεκριμένη λογική, με αποτέλεσμα οι εκτιμήσεις σχετικά με την πρόθεση του νομοθέτη να μην μπορούν κατ' ανάγκη να μεταφερθούν από τη μια απαλλαγή στην άλλη<sup>37</sup>.

104. Ωστόσο, ας υποθέσουμε, χάριν επιχειρηματολογίας, ότι η πρότασή μου σε εκείνη την υπόθεση ήταν εσφαλμένη ή έστω διατυπωμένη με υπερβολικά γενικό τρόπο. Είναι δυνατό να διακρίνουμε κάποια εσωτερική λογική στην οποία εντάσσονται οι απαλλαγές που προβλέπονται στο άρθρο 132, παράγραφος 1;

35 — Βλ., ως πρόσφατο παράδειγμα, απόφαση *Jetair* και *BTW- eenheid BTWE Travel4you* (C-599/12, EU:C:2014:144, σκέψη 53).

36 — Βλ. σημείο 52 ανωτέρω.

37 — C-434/05 και C-445/05, EU:C:2007:149, σημείο 64.

105. Οι εν λόγω απαλλαγές καλύπτουν συνοπτικά: ταχυδρομικές υπηρεσίες (στοιχείο α'), διάφορες ιατρικές και συνδεδεμένες με αυτές υπηρεσίες (στοιχεία β' έως ε' και στοιχείο ιστ'), τις ενώσεις προσώπων που ασκούν δραστηριότητες απαλλασσόμενες του φόρου (στοιχείο στ'), την κοινωνική πρόνοια και ασφάλιση (στοιχείο ζ'), την κοινωνική πρόνοια και εκπαίδευση παιδιών και νέων (στοιχεία η' έως ι') καθώς και τις συνδεδεμένες με τον αθλητισμό δραστηριότητές τους (στοιχείο ιγ'), τις θρησκευτικές, πολιτιστικές και συναφείς δραστηριότητες (στοιχεία ια', ιβ' και ιδ'), τη συγκέντρωση πόρων για τις δραστηριότητες που απαριθμούνται στα στοιχεία β', ζ' έως θ' και ιβ' έως ιδ' (στοιχείο ιε') και τις δραστηριότητες δημοσίων οργανισμών ραδιοφώνου και τηλεοράσεως (στοιχείο ιζ').

106. Ορισμένες από τις εν λόγω δραστηριότητες απαλλάσσονται υπό την προϋπόθεση ότι δεν έχουν κερδοσκοπικό χαρακτήρα (βλ., παραδείγματος χάριν, στοιχεία ζ' και η'), ενώ άλλες δραστηριότητες μπορεί να έχουν εμπορικό χαρακτήρα (βλ., παραδείγματος χάριν, στοιχείο ι'). Σε ορισμένες περιπτώσεις απαιτείται να μη δημιουργείται κίνδυνος στρεβλώσεως των όρων του ανταγωνισμού (στοιχεία στ', ιβ' και ιε').

107. Στον βαθμό που μπορεί να λεχθεί ότι υπάρχει κάποιος σύνδεσμος μεταξύ των εν λόγω δραστηριοτήτων, θα μπορούσε να παρατηρηθεί ότι αυτές υπάγονται σε τέσσερις ομάδες, δηλαδή στη δημόσια επικοινωνία, στην υγεία και κοινωνική πρόνοια, στην εκπαίδευση και στον πολιτισμό εν ευρεία έννοια. Δεν υπάρχει βάση για να λεχθεί, γενικά, ότι οι δικηγορικές υπηρεσίες εμπίπτουν ή βρίσκονται σε ανταγωνισμό ή όντως είναι παρόμοιες<sup>38</sup> με κάποια από τις προαναφερθείσες ευρείες ομάδες, και πολύ λιγότερο ότι υπάγονται σε κάποια από τις δραστηριότητες που παρατίθενται λεπτομερώς.

108. Εν πάση περιπτώσει, η άποψη ότι δραστηριότητες άλλες από αυτές που απαριθμούνται και περιγράφονται στο άρθρο 132, παράγραφος 1, πρέπει να απαλλαγούν κατ' αναλογία θα συνεπαγόταν εκ βάθρων μεταβολή της νομολογίας ότι «οι όροι που χρησιμοποιούνται για τον προσδιορισμό των εν λόγω απαλλαγών πρέπει να ερμηνεύονται στενώς, δεδομένου ότι οι απαλλαγές αυτές συνιστούν παρεκκλίσεις από τη γενική αρχή ότι ο ΦΠΑ επιβάλλεται σε κάθε παροχή υπηρεσιών που πραγματοποιείται εξ επαχθούς αιτίας από υποκείμενο στον φόρο»<sup>39</sup>.

109. Έπεται, κατά την άποψή μου, ότι δεν συντρέχει λόγος να θεωρηθεί ότι η μη ένταξη των δικηγορικών υπηρεσιών στον κατάλογο του άρθρου 132, παράγραφος 1, της οδηγίας περί ΦΠΑ συνιστά διαφορετική μεταχείριση όμοιων περιπτώσεων.

## Πρόταση

110. Κατόπιν όλων των προεκτεθέντων, προτείνω στο Δικαστήριο να απαντήσει στα ερωτήματα του Cour constitutionnelle ως εξής:

(1) Κατ' ορθή ερμηνεία του άρθρου 371 της οδηγίας 2006/112/ΕΚ του Συμβουλίου, της 28ης Νοεμβρίου 2006, σχετικά με το κοινό σύστημα φόρου προστιθέμενης αξίας, κράτος μέλος που, δυνάμει της διατάξεως αυτής, εξακολούθησε να απαλλάσσει την παροχή δικηγορικών υπηρεσιών από τον ΦΠΑ δύναται να περιορίσει την έκταση της απαλλαγής αυτής χωρίς να την καταργήσει πλήρως. Πάντως, από τη στιγμή της πλήρους καταργήσεως της απαλλαγής, το εν λόγω κράτος μέλος δεν δύναται να επανεισαγάγει την ίδια απαλλαγή σε μικρότερη έκταση.

38 — Βλ., συναφώς, απόφαση Marks & Spencer (C-309/06, EU:C:2008:211, σκέψη 49), όπου το Δικαστήριο έκρινε ότι «ενώ η παραβίαση της αρχής της φορολογικής ουδετερότητας μπορεί να νοηθεί μόνο μεταξύ ανταγωνιστών επιχειρηματιών [...] η παραβίαση της γενικής αρχής της ίσης μεταχειρίσεως μπορεί να χαρακτηρίζεται, στον φορολογικό τομέα, από άλλα είδη διακρίσεων που θίγουν επιχειρηματίες οι οποίοι δεν είναι κατ' ανάγκην ανταγωνιστές, αλλά βρίσκονται πάντως σε παρόμοια κατάσταση από άλλες απόψεις».

39 — Βλ. σημείο 52 ανωτέρω.

- (2) Ούτε το άρθρο 132, παράγραφος 1, στοιχείο ζ', ούτε άλλη διάταξη της οδηγίας 2006/112 επιτρέπει στα κράτη μέλη να απαλλάξουν από τον ΦΠΑ την παροχή δικηγορικών υπηρεσιών στο πλαίσιο εθνικού συστήματος δικαστικής αρωγής ως υπηρεσιών που συνδέονται στενά με την κοινωνική πρόνοια και ασφάλιση.
- (3) Από την εξέταση των προδικαστικών ερωτημάτων δεν προέκυψε οποιοδήποτε στοιχείο ικανό να θίξει το κύρος της οδηγίας 2006/112.